b_econ_2025_

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Економічний факультет

Кафедра бізнесу та управління персоналом

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ

Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – перший (бакалаврський)

Виконала:
студентка 4 курсу, 476 групи
спеціальності 076 Підприємництво,
торгівля та біржова діяльність
(ОП Економіка та організація бізнесу)
Піонтківська Каріна Вікторівна
Керівник: канд. екон. наук, доцент
Стахова Наталія Петрівна

До захисту допущено
на засіданні кафедри бізнесу та управління персоналом
протокол №____від _____ 2025 р.
Зав. кафедрою _____ доцент Водянка Л.Д.

Чернівці-2025

АНОТАЦІЯ

Піонтківська К.В. Тенденції та проблеми розвитку фермерського господарства в Україні Рукопис. Кваліфікаційна робота на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 076 Підприємництво, торгівля та біржова діяльність. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, 2025.

Робота присвячена дослідженню розвитку фермерських господарств в Україні в умовах воєнного стану з метою забезпечення продовольчої безпеки та сталого розвитку аграрного сектору. У роботі систематизовано теоретичні засади функціонування фермерських господарств, проаналізовано сучасний стан аграрного сектору, зокрема виклики, спричинені війною, та нові можливості, такі як доступ до ринків ЄС. Особливу увагу приділено оцінці діючих механізмів підтримки, включаючи фінансові стимули, інформаційно-консультаційні послуги, розвиток логістики та інфраструктури, а також інноваційні напрями.

На основі проведеного аналізу розроблено практичні рекомендації щодо вдосконалення державної політики, зокрема створення державного фонду страхування ризиків, інформаційного порталу для фермерів, програм пільгового кредитування та підтримки органічного землеробства. Запропоновані заходи спрямовані на підвищення конкурентоспроможності фермерських господарств, зміцнення продовольчої безпеки, створення робочих місць у сільських регіонах і екологізацію аграрного виробництва. Результати дослідження можуть бути використані фермерськими асоціаціями та міжнародними організаціями для розробки ефективних стратегій підтримки аграрного сектору в умовах воєнних викликів, сприяючи економічній стабільності та сталому розвитку України.

Ключові слова: фермерське господарство, сталий розвиток, аграрний сектор, продовольча безпека, воєнний стан, державне регулювання, екологізація виробництва, фінансова підтримка.

SUMMARY

Piontkivska K.V. Trends and Challenges in the Development of Farming Enterprises in Ukraine. Manuscript. Qualification work for the first (bachelor's) level of higher education in the speciality 076 Entrepreneurship, Trade, and Exchange Activities . Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, 2025.

The study investigates the development of farming enterprises in Ukraine under martial law, aiming to ensure food security and promote sustainable development of the agricultural sector. The research systematizes the theoretical foundations of farming enterprises' operations and analyzes the current state of the agricultural sector, highlighting war-related challenges, such as infrastructure destruction, reduced sown areas, labor shortages, and export limitations, as well as new opportunities, including access to EU markets. Particular emphasis is placed on evaluating existing support mechanisms, encompassing financial incentives, information and advisory services, logistics, and infrastructure development, alongside innovative directions.

Based on the conducted analysis, practical recommendations have been developed to enhance state policy, including the establishment of a state risk insurance fund, an information portal for farmers, preferential lending programs, and support for organic farming. These measures are designed to increase the competitiveness of farming enterprises, strengthen food security, create jobs in rural areas, and promote the environmental sustainability of agricultural production. The research findings can be utilized by state authorities, farming associations, and international organizations to formulate effective strategies for supporting the agricultural sector amid wartime challenges, contributing to Ukraine's economic stability and sustainable development.

Keywords: Farming enterprise, Sustainable development, Agricultural sector, Food security, Martial law, State regulation, Environmental sustainability of production, Financial support

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Піонтківська К.В.

ВСТУП……4

РОЗДІЛ 1. Організаційно-інституційні засади розвитку фермерства в Україні……8

1.1. Теоретико-методичні основи розвитку фермерства в Україні……8

1.2. Фермерські господарства у соціально-економічному розвитку сільських територій……18

1.3. Формування системи показників оцінки ефективності фермерських господарств в умовах воєнної агресії……...21

РОЗДІЛ 2. Сучасні тенденції розвитку фермерських господарств в умовах воєнного стану……..33

2.1. Аналіз розвитку фермерських господарств……..33

2.2. Підтримка розвитку фермерських господарств в умовах війни……41

РОЗДІЛ 3. Шляхи розвитку фермерського господарства в Україні……..51

3.1. Стратегічне планування розвитку фермерських господарств……51

3.2. Напрямки державного регулювання розвитку фермерських господарств в умовах воєнного стану……...63

ВИСНОВКИ……..74

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……77

ВСТУП

Участь України в глобальних процесах вимагає нових підходів до розвитку аграрного сектору, який є ключовим для економічного зростання країни. Зі зростанням чисельності населення планети та попиту на продовольство Україна має унікальну можливість стати не лише постачальником сільськогосподарської продукції, але й впливовим учасником світового аграрного ринку.

Завдяки родючим ґрунтам і великій площі сільськогосподарських земель, а також сприятливим кліматичним умовам, Україна має значний потенціал для розвитку аграрного виробництва. Для його реалізації необхідно впроваджувати інноваційні технології, підвищувати якість сільськогосподарської продукції та розширювати доступ до ринків збуту за кордоном.

Країна може стати привабливою платформою для іноземних інвестицій в аграрний сектор, залучаючи партнерів до співпраці над спільними проєктами та впровадження сучасних технологій. Міжнародна кооперація сприятиме розвитку інфраструктури, розширенню асортименту продукції та відповідності стандартам якості, які вимагає глобальний ринок.

Особливу увагу слід приділити сталому розвитку та екологічній безпеці аграрного сектору. Використання екологічно чистих методів виробництва та раціональне управління природними ресурсами стануть основою ефективної стратегії розвитку.

Серед форм підприємницької діяльності в аграрному секторі фермерство є однією з найпоширеніших і прогресивних. Воно набуло популярності в розвинених країнах завдяки гнучкості та здатності відповідати сучасним економічним викликам.

В Україні перші фермерські господарства почали з’являтися у 1989 році, ще до ухвалення Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» у грудні 1991 року. Це свідчить про ініціативність та підприємницький потенціал сільських жителів. Сьогодні фермерство є не лише альтернативою

традиційним формам господарювання, але й важливим елементом аграрної системи, що забезпечує виробництво продукції для внутрішнього та зовнішнього ринків, сприяючи економічному розвитку та продовольчій безпеці країни.

Фермерство вирізняється своєю багатогранністю, оскільки вимагає від господарів поєднання ролей власника, працівника та управлінця. Це робить його однією з найвідповідальніших і водночас мотивуючих форм підприємництва. Науковці підкреслюють, що фермери повинні володіти широким спектром знань і навичок, а також застосовувати інноваційні підходи для досягнення успіху.

Отже, фермерські господарства в Україні відіграють важливу роль у розвитку аграрного сектору, сприяючи сталому економічному зростанню та зміцненню продовольчої безпеки. Вони демонструють підприємницький дух і роблять значний внесок у розвиток сільських громад і національної економіки.

Аналіз сучасних досліджень і публікацій, присвячених підвищенню ефективності та розвитку фермерських господарств, свідчить про значну увагу до цієї теми як з боку вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Питання організаційно-економічних аспектів створення та функціонування фермерських господарств ґрунтовно вивчали такі дослідники, як Андрійчук В. Г., Бабич М. М., Горьовий В. П., Малік М. Й., Мармуль Л. О., Макаренко П. М., Месель-Веселяк В. Я., Саблук П. Т., Шпикуляк О. Г., Шпичак О. М. та інші. Їхні праці підкреслюють актуальність і багатогранність проблематики розвитку фермерства.

Метою дослідження є розробка теоретично обґрунтованих і практично застосовних рекомендацій щодо вдосконалення розвитку фермерських господарств в Україні в умовах воєнного стану для забезпечення продовольчої безпеки, підвищення конкурентоспроможності аграрного сектору та сприяння сталому розвитку сільських територій.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання**:

- систематизувати теоретичні засади розвитку фермерських господарств, визначивши їхню роль у забезпеченні продовольчої безпеки та сталого розвитку аграрного сектору;

- проаналізувати сучасний стан фермерських господарств в Україні, виокремивши ключові виклики (руйнування інфраструктури, скорочення посівних площ, дефіцит робочої сили, обмеження експорту) та нові можливості (доступ до ринків ЄС, біопалива) в умовах воєнного стану;

- оцінити діючі механізми державного регулювання фермерських господарств, включаючи фінансову підтримку, податкові пільги, логістичні рішення та інформаційно-консультаційні послуги;

- дослідити перспективи інноваційних напрямів розвитку фермерства, зокрема виробництва біопалив із сільськогосподарських відходів і органічного землеробства, як чинників екологізації та енергетичної автономності;

- розробити практичні рекомендації щодо вдосконалення державної підтримки фермерських господарств, включаючи створення страхового фонду, інформаційного порталу, програм пільгового кредитування та підтримки органічного землеробства, для зміцнення продовольчої безпеки та економічної стійкості.

Об’єктом дослідження є фермерські господарства України як складова агропромислового комплексу, їхня діяльність, розвиток та державне регулювання в умовах воєнного стану.

Предметом дослідження є механізми державного регулювання розвитку фермерських господарств в Україні, включаючи фінансову, інформаційно-консультаційну підтримку, стимулювання збуту, розвиток інфраструктури, а також інноваційні напрями в умовах воєнного стану.

Для вирішення поставлених у дипломній роботі завдань використовувалися загальнонаукові і спеціальні наукові **методи дослідження:** абстрактно-логічний (для визначення сутності категоріального апарату, теоретичного узагальнення та формулювання висновків); статистико-економічний (для встановлення динамічних тенденцій та оцінки сучасного

стану діяльності об’єкта дослідження); статистичний (для ідентифікації ключових характеристик ринку ресторанних послуг); стратегічного аналізу.

Структура та обсяг дипломної роботи: дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та пропозицій, списку використаних джерел на 10 сторінках (найменування), 6 таблиць, 9 рисунків. Загальний обсяг роботи 85 сторінки, з них основного тексту 69 сторінки.

РОЗДІЛ І
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСТВА В УКРАЇНІ

1.1.Теоретико-методичні основи розвитку фермерства в Україні

Згідно із законодавством України, правові основи функціонування фермерських господарств було закладено Законом України «Про селянське (фермерське) господарство» від 1991 року, який у 1993 році отримав нову редакцію. Цей документ встановлював економічні, правові та соціальні засади створення і діяльності фермерських господарств, гарантуючи право на їх добровільне формування поряд з іншими організаційними формами господарювання [15]. Прийняття цього закону стало поштовхом до відродження фермерства в Україні. Згодом його замінив Закон України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 року, остання редакція якого датована 1 травня 2016 року [22].

Фермерські господарства виконують низку важливих соціально-економічних функцій: забезпечення виробництва якісної сільськогосподарської продукції та сировини, збереження навколишнього середовища сільським населенням під час господарської діяльності, а також створення специфічних соціально-побутових умов для життя та праці [67, с. 34]. Відповідно до статті 1 Закону України «Про фермерське господарство», воно є формою підприємницької діяльності громадян, які мають на меті виробництво, переробку та реалізацію товарної сільськогосподарської продукції для отримання прибутку на земельних ділянках, отриманих у власність чи користування, зокрема в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва чи особистого селянського господарства [22].

Стаття 114 Господарського кодексу України визначає фермерське господарство як форму підприємництва, спрямовану на виробництво,

переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції [16]. Господарський кодекс України разом із Законом України «Про фермерське господарство» регулюють усі аспекти створення та діяльності таких господарств. В Україні нормативно-правова база, що регулює діяльність фермерських господарств, включає:

– Конституцію України, яка встановлює засади створення, функціонування та припинення діяльності фермерських господарств;

– Земельний кодекс України, який регулює земельні відносини, пов'язані з використанням природних ресурсів (надр, лісів, вод, рослинного та тваринного світу), забезпечуючи права громадян, юридичних осіб, територіальних громад і держави на землю, а також її раціональне використання та охорону;

– Господарський кодекс України, спрямований на розвиток підприємництва, зростання ділової активності та гармонізацію економічної системи України з іншими економічними системами;

– Сімейний кодекс України, який регулює сімейні відносини між членами фермерських господарств;

– Закон України «Про фермерське господарство», що створює умови для ініціативного виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції на внутрішніх і зовнішніх ринках, забезпечуючи раціональне використання земель і правовий та соціальний захист фермерів;

– Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію», який визначає правові, організаційні, економічні та фінансові аспекти створення й діяльності сільськогосподарських кооперативів [16, 21, 23].

Особливістю фермерських господарств є те, що особи, які працюють у них за контрактом, не можуть бути їхніми членами [22]. Це спонукає підприємливих громадян створювати власні аграрні підприємства, відкриваючи приватні фермерські господарства.

Дослідники П. Макаренко та Л. Мельник, аналізуючи фермерство в Україні в контексті світових тенденцій розвитку сільського господарства,

наголошують, що в країнах із ринковою економікою ця форма аграрного виробництва є пріоритетною. Вони зазначають, що поєднання в одній особі власника ресурсів, працівника та менеджера сприяє відповідальному й творчому підходу до праці, а також ефективному використанню землі та інших засобів виробництва [1, с. 32]. Л. Гнатишин підкреслює важливість оцінки ресурсного потенціалу фермерських господарств, що дозволяє уникнути невиправданих втрат [17, с. 56].

Окремі дослідження стосуються використання трудових ресурсів у фермерських господарствах. В. Липчук вважає, що особливості трудових відносин можуть бути основою для класифікації таких господарств [17]. І. Яців акцентує увагу на здатності фермерських господарств забезпечувати дохід, достатній для соціального захисту фермерської сім'ї, як ключовий чинник їхнього розвитку [77, с. 68]. Водночас питання формування трудового потенціалу фермерських господарств та перспективи його розвитку залишаються недостатньо вивченими.

У розвинених країнах фермерство є високоефективною формою сільськогосподарського виробництва. Порівняно з іншими типами аграрних підприємств, фермерські господарства мають переваги, пов'язані з особливостями використання трудових ресурсів. Є. Майовець виділяє високу мотивацію до праці, відповідальність фермера та його сім'ї, стабільність кадрів і відсутність проблем із плинністю персоналу [35, с. 23]. В. Горьовий додає, що фермерство дозволяє поєднувати виробничу діяльність із побутом, працювати разом із родиною, виховувати наступників і передавати досвід наступним поколінням [14, с. 215].

У вітчизняній економічній літературі поняття «фермерське господарство» визначається по-різному:

1. як форма підприємництва громадян, спрямована на виробництво, переробку та реалізацію товарної сільськогосподарської продукції [60];

2. як сімейно-трудове об’єднання сільських жителів, чия діяльність пов’язана з землеробством, особистою працею та спрямована на виробництво товарної продукції, продовольства, сировини та отримання доходів [27].

В. П. Горьовий характеризує фермерське господарство як форму організації сільськогосподарського виробництва, що має на меті отримання прибутку для забезпечення добробуту [14]. Т. П. Проценко визначає його як сімейно-трудове об’єднання, спрямоване на створення єдиного виробничого колективу [31]. Аналіз підходів до визначення поняття «фермерське господарство» показує, що думки науковців взаємодоповнюють і розширюють розуміння цієї категорії.

Хронологія розвитку селянських господарств фермерського типу в Україні характеризується нерівномірністю та переривчастістю. Початок цього процесу пов’язують із появою козацьких хуторів у XVII столітті, які стали прототипами сучасних фермерських господарств. Історики виокремлюють чотири основні періоди становлення фермерства, пов’язані з аграрними реформами 1848, 1861, 1906–1916 років та 1990-х років [19].

Перший період характеризується формуванням земельних і майнових відносин, зокрема через займанщину, регламентацію козацького землеволодіння та появу вільних господарств товарного типу. Соціальна мобільність селян у козацькій державі сприяла розвитку багатогалузевих господарств, які використовували найману працю та орієнтувалися на товарне виробництво.

Другий період припадає на час утвердження капіталістичних ринкових відносин, зокрема після скасування кріпосного права та впровадження столипінської реформи. Ці зміни сприяли масовому створенню фермерських господарств, накопиченню земель заможними селянами та формуванню культури спадкування землі від батьків до дітей, що виключало її відчуження [42, с. 215].

Третій період (більшовицький) ознаменувався складними соціально-політичними умовами. Заможні селяни-фермери, яких називали «селянами-

власниками» чи «фермерами», були носіями економічного прогресу в аграрному секторі, але політика радянського режиму призвела до соціальної трагедії для цієї категорії селян [42, 62].

Четвертий період (сучасний) розпочався у 1990-х роках із ухваленням Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» у 1991 році та його оновленої редакції у 1993 році. Ці нормативні акти заклали правові основи для створення фермерських господарств.

Фермерське господарство визначається як форма підприємницької діяльності громадян, які отримали статус юридичної особи та займаються виробництвом, переробкою і реалізацією товарної сільськогосподарської продукції з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих у власність чи користування.

У сучасному періоді розвитку фермерства виділяють чотири етапи, кожен із яких характеризується власними тенденціями та особливостями. На першому етапі державна підтримка, створення Українського державного фонду підтримки селянських фермерських господарств і трансформаційні процеси в економіці сприяли швидкому зростанню кількості фермерських господарств. З 1992 по 1995 роки їхня чисельність зросла у 16,6 раза (до 34,8 тис.), а площі землекористування збільшилися майже у 20 разів, досягнувши 786,4 тис. га.

Спостерігалися регіональні відмінності у розвитку фермерства. У 1990 році найбільше господарств було створено у Львівській області (36 господарств, що становило 44% від загальної кількості в Україні), тоді як в 11 областях фермерські господарства не створювалися, а в п’яти областях було по одному. До 1995 року ситуація змінилася: фермерські господарства з’явилися в усіх регіонах, із найбільшою концентрацією у степових областях – Миколаївській, Одеській, Херсонській, Дніпропетровській та Донецькій, на які припадало 47% усіх ферм [42, с. 187]. Найбільші земельні площі отримали фермери Миколаївської (99,6 тис. га), Херсонської (91,3 тис. га),

Дніпропетровської (72,3 тис. га), Кіровоградської (62,4 тис. га) та Одеської (61,3 тис. га) областей, із середнім розміром господарства 23 га.

Обмежений розвиток фермерства в окремих регіонах пояснюється низькою активністю селян і недостатньою ефективністю місцевих органів влади та самоврядування, які відповідали за надання земель, умови оренди, матеріально-технічне забезпечення та використання регіонального аграрного потенціалу.

Фермерське господарство визначається як форма підприємницької діяльності громадян, які отримали статус юридичної особи та займаються виробництвом, переробкою і реалізацією товарної сільськогосподарської продукції з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих у власність чи користування.

У межах сучасного періоду розвитку фермерства виділяють чотири етапи, кожен із яких характеризується власними тенденціями та особливостями. На першому етапі державна підтримка, створення Українського державного фонду підтримки селянських фермерських господарств і трансформаційні процеси в економіці сприяли швидкому зростанню кількості фермерських господарств. З 1992 по 1995 роки їхня чисельність зросла у 16,6 раза (до 34,8 тис.), а площі землекористування збільшилися майже у 20 разів, досягнувши 786,4 тис. га.

Спостерігалися регіональні відмінності у розвитку фермерства. У 1990 році найбільше господарств було створено у Львівській області (36 господарств, що становило 44% від загальної кількості в Україні), тоді як в 11 областях фермерські господарства не створювалися, а в п’яти областях було по одному. До 1995 року ситуація змінилася: фермерські господарства з’явилися в усіх регіонах, із найбільшою концентрацією у степових областях – Миколаївській, Одеській, Херсонській, Дніпропетровській та Донецькій, на які припадало 47% усіх ферм [42, с.219]. Найбільші земельні площі отримали фермери Миколаївської (99,6 тис. га), Херсонської (91,3 тис. га),

Дніпропетровської (72,3 тис. га), Кіровоградської (62,4 тис. га) та Одеської (61,3 тис. га) областей, із середнім розміром господарства 23 га.

Обмежений розвиток фермерства в окремих регіонах пояснюється низькою активністю селян і недостатньою ефективністю місцевих органів влади та самоврядування, які відповідали за надання земель, умови оренди, матеріально-технічне забезпечення та використання регіонального аграрного потенціалу.

У період з 1996 по 2000 роки розвиток фермерства в Україні сповільнився через неефективну цінову та кредитну політику, а також внутрішньогосподарські проблеми, такі як недостатня матеріально-технічна база, обмежене селекційне та насіннєве забезпечення, труднощі зі зберіганням, переробкою та реалізацією сільськогосподарської продукції. Темпи зростання кількості фермерських господарств на загальнодержавному рівні не перевищували 2–3% на рік. У цей час поряд із створенням нових господарств відбувалося припинення діяльності невеликих ферм, які не змогли забезпечити рентабельне виробництво через обмежені земельні площі [42].

Найвищі темпи зростання чисельності фермерських господарств спостерігалися в Одеській, Запорізькій, Дніпропетровській, Кіровоградській та Закарпатській областях, тоді як у 12 областях зростання було незначним. Водночас у восьми областях, зокрема в Миколаївській, Сумській, Чернігівській та Волинській, кількість фермерських господарств зменшилася [42]. У цей період середній розмір фермерського господарства зріс до 56 га, а в Луганській, Кіровоградській і Рівненській областях він перевищив 100 га. Найбільші площі сільськогосподарських угідь використовували фермери Дніпропетровської (293,5 тис. га), Кіровоградської (234,0 тис. га) та Запорізької (172,1 тис. га) областей.

Третій етап розвитку фермерства (2000–2005 роки) пов’язаний із ухваленням нового Земельного кодексу та активізацією державних ініціатив. У цей період кількість фермерських господарств зросла з 38,4 тис. у 2000 році до 42,4 тис. у 2005 році, а площі їхнього землекористування також

збільшилися. Це стало можливим завдяки оренді фермерами земельних паїв, які раніше належали членам колективних сільськогосподарських підприємств, причому фермери часто були пріоритетними орендарями. З'явилися великі фермерські господарства, створені шляхом об'єднання з іншими аграрними підприємствами, що супроводжувалося зростанням чисельності працівників і виробничих потужностей.

Протягом 2000-2005 років простежується тенденція ліквідації малоземельних господарств і зростання кількості господарств із земельними площами понад 100 га. Середній розмір фермерського господарства досяг 92 га, а в восьми областях (Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Рівненській, Сумській, Харківській, Чернігівській) цей показник перевищував 100 га. Значне зростання кількості фермерських господарств спостерігалося в Одеській, Хмельницькій, Вінницькій, Черкаській, Дніпропетровській та Кіровоградській областях. У дев'яти областях також зафіксовано приріст, тоді як у ще дев'яти областях кількість господарств зменшилася, зокрема найбільше в Донецькій та Херсонській областях. Найбільші площі сільськогосподарських угідь використовували фермери Дніпропетровської (418,1 тис. га), Кіровоградської (364,8 тис. га) та Одеської (331,2 тис. га) областей.

На четвертому етапі розвитку фермерства (з 2005 року до сьогодення) спостерігається тенденція до зменшення кількості фермерських господарств паралельно з укрупненням високорентабельних ферм та об'єднанням дрібних господарств у аграрні спілки, такі як кластери, альянси чи партнерства.

Окрім традиційних проблем, таких як слабка матеріально-технічна база, обмежені можливості для переробки продукції, забезпечення добривами та насінням, гостро постала проблема реалізації сільськогосподарської продукції. Супермаркети віддають перевагу імпортній продукції через її кращий вигляд, якісніше пакування та транспортабельність. Оптові сільськогосподарські ринки, створені місцевою владою, виявилися лише частково ефективними. Як наслідок, низькі закупівельні ціни при високих

роздрібних значно знизили рентабельність фермерських господарств, що в багатьох випадках призвело до збитковості.

За період із 2005 по 2016 роки кількість фермерських господарств в Україні скоротилася з 42,4 тис. до 41,4 тис. одиниць. Найбільше скорочення відбулося в Одеській, Кіровоградській та Харківській областях. У п'яти інших областях також спостерігалося помітне зменшення чисельності ферм, тоді як у 13 областях зафіксовано незначне зростання, зокрема у Вінницькій, Закарпатській, Полтавській, Тернопільській та Миколаївській областях.

Середній розмір фермерських господарств зріс до 103 га. У 13 областях (Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Київській, Кіровоградській, Луганській, Полтавській, Сумській, Харківській, Херсонській, Черкаській, Чернігівській) цей показник перевищував 100 га. Водночас у Закарпатській (8,5 га), Івано-Франківській (10,3 га) та Чернівецькій (36,0 га) областях середній розмір господарств був меншим за 50 га.

На кінець 2016 року фермерські господарства України використовували 4290,8 тис. га земель. Найбільші площі були в розпорядженні фермерів Дніпропетровської (450,9 тис. га), Кіровоградської (388,3 тис. га) та Одеської (334,0 тис. га) областей.

Класифікація регіонів України за рівнем розвитку фермерських господарств:

1. **Області зі стабільним розвитком**: Черкаська, Хмельницька, Житомирська, Полтавська, Вінницька та Рівненська області. Ці регіони демонструють стійке зростання фермерських господарств із постійним покращенням показників.

2. **Області з позитивною динамікою розвитку**: Київська, Закарпатська, Чернівецька, Одеська, Кіровоградська, Запорізька, Харківська та Дніпропетровська області. У цих регіонах спостерігається активне зростання кількості та ефективності фермерських господарств.

3. **Області з уповільненим розвитком**: Луганська, Волинська, Херсонська, Тернопільська, Миколаївська області та Автономна Республіка

Крим. Ці регіони характеризуються повільнішими темпами розвитку фермерства через різні обмеження.

4. **Області з нестабільним розвитком**: Львівська, Івано-Франківська, Чернігівська, Донецька та Сумська області. У цих регіонах розвиток фермерських господарств є нерівномірним, із частими коливаннями показників.

На сучасному етапі розвитку фермерства в Україні виділено чотири періоди, які відрізняються динамікою зростання кількості фермерських господарств, площами землекористування та обсягами виробництва сільськогосподарської продукції. Серед регіонів України Черкаська, Хмельницька, Житомирська, Вінницька, Полтавська та Рівненська області демонструють стабільні позитивні тенденції у розвитку фермерства. Натомість найбільша кількість фермерських господарств зосереджена в Одеській, Миколаївській та Дніпропетровській областях.

Фермерство в Україні стало однією з ключових форм господарювання на селі, охоплюючи основні галузі сільськогосподарського виробництва. Проте, попри значну роль фермерів у регіональному виробництві окремих видів сільськогосподарської продукції, їхній внесок у продовольчий ринок залишається обмеженим, а економічне становище – ускладненим.

Ігнорування проблем фермерів на державному та регіональному рівнях, неоднозначні наслідки запровадження ринку землі з точки зору фермерів та інші чинники можуть призвести до занепаду фермерства в Україні.

Оцінити результати аграрних реформ та спрогнозувати місце фермерських господарств у майбутній організаційно-функціональній структурі сільського господарства досить складно. Дискусійними залишаються питання оптимальної кількості фермерських господарств та розмірів їхніх земельних ділянок. Водночас спостерігається тенденція до укрупнення дрібних фермерських господарств шляхом їх об’єднання. Оптимальні розміри господарств залежать не лише від виробничого спрямування та природно-географічних умов, але й від підтримки органів

влади, рівня матеріально-технічного забезпечення та фінансових можливостей. Запровадження ринку землі також викликає суперечки, оскільки воно може стати як поштовхом до нового етапу розвитку фермерства, так і причиною його занепаду.

Ці та інші аспекти розвитку фермерства в Україні з позицій суспільної географії залишаються актуальними та потребують подальших ґрунтовних досліджень.

1.2. Фермерські господарства у соціально-економічному розвитку сільських територій

Реалізація функцій фермерських господарств є важливою науково-практичною проблемою як для України, так і для забезпечення сталого розвитку на глобальному рівні. Наукові дослідження зосереджені на обґрунтуванні ролі фермерських господарств як ключового чинника розвитку сільських територій, сприяючи обміну знаннями та впровадженню інновацій для вирішення сучасних аграрних викликів.

Фермерські господарства є одним із найефективніших інституційних секторів для досягнення цілей сталого розвитку. В умовах воєнної агресії росії проти України фермерське підприємництво набуло ще більшої актуальності, ніж у довоєнний період. Фермерські господарства сприяють:

- забезпеченню продовольчої безпеки місцевих громад;
- швидкій мобілізації ресурсів для відновлення;
- вирішенню соціально-економічних проблем сільських територій;
- ефективній самоорганізації громад завдяки соціальному капіталу та кооперації;
- розвитку локальної малої переробки для виробництва якісних продуктів;
- створенню кооперативних структур, зокрема енергетичних, для використання відновлюваних джерел енергії;

- розвитку крафтового бізнесу з виробництва унікальної продукції;
- поширенню соціального підприємництва на селі.

В умовах воєнного часу аграрний сектор України зазнав змін, що підкреслює важливість збереження інституційних спроможностей фермерських господарств для забезпечення сталого розвитку сільських територій. Сільське підприємництво представлене різноманітними формами господарювання: домогосподарствами, особистими селянськими та фермерськими господарствами, приватними підприємствами, господарськими товариствами, кооперативами та агрохолдингами. Ефективність цих форм залежить від їхньої взаємодії з територіальними громадами, розподілу витрат і вигод, а також від умов господарювання. У воєнний період фермерські господарства стали пріоритетною моделлю для підтримки розвитку сільських територій на засадах сталості.

На сьогодні в Україні функціонує значна кількість малих товаровиробників, зокрема фермерських господарств із середнім розміром земельної ділянки 130 га. Дослідження зосереджуються на аналізі їхнього стану та ролі у розвитку сільських територій, розглядаючи соціально-економічний стан як результат діяльності фермерських господарств і наявності економічних стимулів. Однією з ключових проблем є не лише можливості реалізації підприємницької діяльності, а й мотивація селян залишатися та працювати на селі.

Незважаючи на значний обсяг наукових праць, питання впливу фермерства на сталий розвиток сільських територій залишається недостатньо дослідженим, особливо з огляду на Цілі сталого розвитку до 2030 року [41, с. 115] у глобальному та національному контексті [44]. Необхідно впроваджувати заходи для підтримки фермерського руху, щоб забезпечити його внесок у сталий розвиток.

Фермерські господарства поділяються на власні та сімейні. Згідно з ч. 5 ст. 1 Закону України «Про фермерське господарство» [51], сімейне фермерське господарство, зареєстроване як юридична особа, використовує

працю виключно членів однієї сім'ї та має земельну ділянку площею від 2 до 20 га. Поняття «сімейне фермерське господарство» було введено Законом України від 31.03.2016 р. № 1067-VIII [49], який визначає правові, економічні та соціальні засади їхньої діяльності.

Фермерські господарства є ключовими для забезпечення сталого розвитку сільських територій, збереження місцевої культури та створення робочих місць. Вони реалізують продукцію переважно на місцевих і регіональних ринках, сприяючи економічному розвитку. Фермери як одноосібні власники мають переваги у високій мотивації до праці та гнучкості у реагуванні на ринкові зміни.

В Україні розвиток фермерства обмежується ринковими провалами, а аграрна політика останніх років зосереджувалася на підтримці великих агрохолдингів, що призвело до монокультуризації. Проте у воєнний період уряд активізував підтримку малих товаровиробників, зокрема сімейних ферм, які вирізняються продуктивністю, самоконтролем, мотивацією до праці та гнучким використанням робочого часу. Сімейні ферми сприяють створенню робочих місць, збереженню екологічної складової та економічному розвитку сільських громад.

У воєнних умовах багато фермерських господарств зазнали втрат, однак їхня мобільність і здатність до швидкого відновлення підтверджуються практичними прикладами. Наприклад, фермер В. Альохін із Донеччини (с. Павлівка), який втратив господарські будівлі та частину поголів'я овець, об'єднав зусилля з фермером В. Мельником із Волині. Вони спільно відновили господарство, поділяючи роботу та доходи [8]. Такі приклади підкреслюють важливість співпраці фермерів із місцевою владою для досягнення синергії у розвитку громад.

Державна політика підтримки фермерських господарств визначена Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» [50]. На місцевому рівні, зокрема у Вінницькій, Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Рівненській, Волинській та Хмельницькій областях,

активно розробляються програми підтримки малого агробізнесу. Наприклад, Хмельницька міська рада пропонує: відшкодування 10 тис. грн за корову при утриманні трьох і більше корів, 5 тис. грн за 1 га посівів малопоширених культур, компенсацію 50% вартості сертифіката органічної продукції (до 50 тис. грн) [20].

На основі Цілей сталого розвитку ООН в Україні адаптовано Національні цілі сталого розвитку, які спрямовані на економічне зростання, соціальну справедливість і раціональне природокористування. Перспективними напрямами розвитку фермерських господарств, зокрема сімейних, є вирішення економічних і соціальних проблем, зміцнення економіки громад у повоєнний період. Це вимагає взаємодії держави та місцевих органів влади для підвищення конкурентоспроможності фермерської продукції, забезпечення рівних прав для всіх аграрних суб'єктів і трансформації домогосподарств у фермерські структури.

Індикаторами розвитку фермерства є зниження безробіття на селі, зростання частки фермерської продукції, розвиток інфраструктури підтримки фермерства, компенсація відсотків за кредитами та програми підготовки кадрів, зокрема для ветеранів. Різноманітність форм господарювання в Україні забезпечує можливості для підприємницької ініціативи, однак малі форми, такі як сімейні ферми, потребують пріоритетної підтримки для сталого розвитку сільських територій.

1.3. Формування системи показників оцінки ефективності фермерських господарств в умовах воєнної агресії

Особливості підприємницької діяльності в аграрному секторі України пов'язані з тривалою традицією колективного господарювання, яка гальмувала розвиток приватної ініціативи. На основі цього контексту сформовано методичний інструментарій для аналізу стану розвитку та оцінки ефективності фермерських господарств, що враховує загальноекономічні індикатори.

До запропонованої системи показників включено:

- зміну кількості фермерських господарств як показник їхнього внеску в загальний обсяг аграрного виробництва;
- характеристики використання трудового потенціалу засновників і найманих працівників із оцінкою продуктивності праці;
- аналіз динаміки змін ресурсного потенціалу, зокрема наявності земельних угідь;
- оцінку рівня та динаміки прибутковості господарської діяльності;
- індикативне оцінювання мотивації до праці (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Загальні показники розвитку фермерських господарств в Україні

Групи	Показники оцінювання
Кількості й структури суб'єктів підприємництва	Кількість фермерських господарств, одиниць
Виробництва валової продукції	Виробництво валової продукції, всього: млн. грн. % до загального обсягу по фермерських господарствах
Зайнятості і продуктивності праці	Чисельність зайнятих, всього: осіб % до зайнятих у фермерських господарствах і розмірів Виробництво валової продукції, тис. грн., всього на 1 особу на 1 га сільськогосподарських угідь
Ресурсного забезпечення	Площа землі в користуванні, всього, тис. га у т.ч.: сільськогосподарські угіддя ріллля Площа землі в користуванні з розрахунку на 1 фермерське господарство, всього, га у т.ч.: сільськогосподарські угіддя ріллля
Рівня прибутковості діяльності	Прибуток (збиток):всього, млн. грн на 1 зайнятого – члена фермерського господарства, грн на 1 га сільськогосподарських угідь, грн.; на 1 га ріллі, грн Рівень рентабельності, % усієї діяльності сільськогосподарського виробництва: рослинництва тваринництва
Мотивації праці	Прибуток (збиток) на 1 зайнятого, грн Рівень середньомісячної зарплати: найманого працівника, грн % до середнього рівня по економіці % до середнього рівня по галузі сільського господарства % до середнього рівня по с.-г. підприємства

Інституційне середовище, його зміни та деформації розглядаються як ключовий організаційно-економічний чинник, що впливає на ефективність аграрного підприємництва. У цьому методичному підході запропоновано комплексну систему показників для оцінки результатів діяльності.

Однак розвиток фермерських господарств відбувається в умовах невизначеності та нестабільного підприємницького середовища. Сучасні соціально-економічні процеси та структурні диспропорції, зумовлені воєнними викликами, стримують активізацію аграрного підприємництва.

Обґрунтованим є висновок, що сучасна економічна ситуація в аграрному секторі характеризується динамічними та різноспрямованими змінами, важкопрогнозованими тенденціями, які суттєво впливають на ефективність господарювання [34, с. 3]. Спроможність реалізовувати підприємницьку ініціативу безпосередньо визначає результативність аграрного підприємництва, сприяючи зростанню добробуту населення, забезпеченню продовольчої, економічної та потенційно енергетичної безпеки. В Україні аграрний сектор і фермерське підприємництво відіграють ключову роль у формуванні доходів національної економіки.

Для оцінки результативності аграрного підприємництва, зокрема в умовах воєнного стану, запропоновано адаптовану систему показників, що враховує специфіку функціонування фермерських господарств. Ця система включає такі напрями:

- місце в ринковому середовищі;
- економічні та соціальні результати розвитку;
- особливості інституційного середовища господарювання;
- структуру інституційних утворень підприємств;
- обсяги землекористування;
- ефективність зайнятості та продуктивність праці;
- витрати на виробництво;
- результативність у рослинництві та тваринництві;
- збут продук

- цієї та її конкурентоспроможність;
- рівень самоорганізації й соціального капіталу;
- показники кооперації між аграрними підприємствами [72, с. 16–18].

Кожен із цих аспектів оцінки має бути забезпечений відповідними показниками для аналізу, що дасть змогу ідентифікувати економічні явища, виявити проблемні зони та окреслити шляхи їх вирішення.

Розроблено систему показників для оцінки ефективності господарської діяльності аграрних підприємств і загального розвитку аграрного підприємництва, структурована за сегментами (рис. 1.1).

СЕГМЕНТИ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ АГРАРНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА
Характеристики місця аграрних підприємств в ринковому середовищі – передбачають: аналіз їх розмірів і потенціалу, задіяних у виробничо-господарському процесі творення аграрних благ, тобто виробництві продукції та наданні послуг
Загальноекономічні та соціальні ефекти розвитку аграрних підприємств – базуються на аналітико-інформаційному окресленні ролі та місця бізнесу у агрогосподарській системі, а також сільському соціумі
Структури та розмірів землекористування – характеризують наявність, структуру, динаміку зміни наявних у підприємствах земельних ресурсів, а також їхній статус (власність засновників і (або) оренда)
Результативності зайнятості та продуктивності праці – дають можливість визначити характеристики зайнятості трудових ресурсів та рівень продуктивності праці
Ефективності рослинництва та тваринництва – характеризують різноаспектні ефекти розвитку галузей за участі аграрних підприємств
Реалізації продукції та її конкурентоспроможності – характеризують результати представлення продукції підприємств на аграрному ринку в частині оцінювання витрат і конкурентоспроможності, а також «участі» у формуванні продовольчої безпеки
Самоорганізації та соціального капіталу – здійснюють оціночну проекцію щодо визначення ролі аграрних підприємств у розвитку інституту саморегулювання територій
Оцінки кооперації аграрних підприємств – характеризують аспекти мотивації підприємницьких структур до кооперування
Розвитку органічного виробництва в малих формах господарювання – характеризують економічні ефекти стану органічного виробництва, динаміки його практичного розвитку
Інноваційного розвитку аграрних підприємств – передбачають розробку й проекційне оцінювання стану, організаційних умов та ефектів забезпечення інноватизації агробізнесу
Інвестиційного забезпечення розвитку підприємств – характеризують стан, виміри представлення інвестицій у їх функціонуванні
Інституційного середовища господарювання – уособлюють сукупність показників й аналітичних характеристик умов нормативно-правового, інфраструктурного забезпечення

Організаційно-інституційної структури підприємств – передбачають оцінювання організаційної структури суб'єктів аграрного підприємництва за формою господарювання

Рис. 1.1. Система і сегментування показників оцінки ефективності аграрного підприємництва в умовах військової агресії [72, с.16]

В умовах воєнної агресії пріоритети діяльності суб'єктів аграрного підприємництва зазнають змін, а ієрархія показників ефективності трансформується. На перший план виходять показники, що стосуються безпеки людей, збереження їхнього життя та здоров'я, а також захисту основних засобів виробництва і готової продукції. Систему показників оцінки ефективності аграрного підприємництва в умовах воєнної агресії представлено в таблиці 1.2.

Таблиця 1.2

Ієрархія показників оцінки ефективності аграрного підприємництва в умовах військової агресії

Рівень ієрархії	Показники	Бажані тенденції зміни
1	Безпека людей, їх життя і здоров'я,	Стабільність
	Збереження основних засобів виробництва та продукції	Стабільність
2	Фінансовий стан господарюючого суб'єкта	Збільшення
	Технічний рівень виробництва	Покращення
	Конкурентоспроможність продукції	Збільшення
3	Конкурентна позиція суб'єкта господарювання	Збільшення
	Конкурентоспроможність господарства	Збільшення
	Конкурентостійкість підприємства	Збільшення
4	Ринкова частка суб'єкта господарювання	Збільшення
	Відношення ринкової частки підприємства до лідера	Збільшення
5	Співвідношення власного і загального обігового капіталу	Збільшення
	Рентабельність активів	Збільшення
	Загальний коефіцієнт покриття	Збільшення
6	Показники продуктивності	Збільшення
7	Показники ефективності капіталу, фондоозброєності та фондовіддачі	Збільшення
8	Ризики впливу постачальників та споживачів	Зменшення

Система показників забезпечує комплексний підхід до оцінки діяльності підприємницьких структур, дозволяючи вчасно виявляти потенційні загрози

та вживати заходів для їх запобігання. Найвищий рівень безпеки досягається, коли всі показники перебувають у межах допустимих значень, а досягнення граничних показників одного з них не відбувається за рахунок погіршення інших. Перевищення граничних значень призводить до втрати суб'єктами аграрного підприємництва здатності до саморозвитку та конкурентоспроможності.

Воєнна агресія росії проти України суттєво змінила інституційну структуру, динаміку, пріоритети та результативні показники розвитку аграрного підприємництва, а також його роль у гарантуванні національної продовольчої безпеки. Бойові дії та тимчасова окупація територій вплинули на спроможність підприємств забезпечувати стабільне функціонування.

Аграрний сектор України має значний потенціал для забезпечення конкурентоспроможності та ефективності підприємництва, що зумовлено специфікою галузевих та інституційних умов, зокрема в період воєнного часу. Відбулися такі зміни:

- трансформація структури господарських формувань;
- зростання значення інституційної ефективності залежно від форм господарювання та організаційно-правових форм підприємств;
- переформатування ресурсного потенціалу суб'єктів господарювання;
- поглиблення проблем із кадровим забезпеченням;
- поступовий перехід сектору сільського розвитку до опори на малі форми господарювання, особливо у питаннях забезпечення локальної продовольчої безпеки.

Воєнна агресія росії має значний негативний вплив на розвиток аграрного підприємництва, зокрема на ефективність функціонування окремих господарських суб'єктів.

Сучасні умови, в яких опинилися українські аграрні господарства, вимагають зосередження зусиль на пошуку підходів до максимального збалансування витрат і вигод у їхній діяльності. Ці підходи мають ґрунтуватися на принципах сталого розвитку та включати: диверсифікацію

галузей і виробничих процесів; ефективне управління природними ресурсами; екологічно орієнтовані рішення у захисті рослин і тварин; оптимізацію кадрового потенціалу; впровадження енергоефективних і енергозберігаючих технологій у виробництві сільськогосподарської сировини та продовольства.

З урахуванням сучасних тенденцій макроекономічної динаміки аграрного сектору України та ролі підприємництва, ключовими принципами для забезпечення ефективного та сталого функціонування галузі є:

- впровадження цифровізації у виробничо-господарську діяльність і ринкові операції;
- сприяння дифузії інновацій для оновлення агрогосподарських практик.

Відбудова економіки України, зокрема аграрного сектору, потребує унікальних підходів, моделей та інституційного забезпечення. Важливим чинником є структурна модель і рівень інституційної ефективності аграрного підприємництва. Інституційна спроможність фермерських господарств забезпечувати економічні та соціальні функції визначає їхню здатність до виживання в умовах кризи. Ефективність аграрного підприємництва, зокрема економічна, інституційна та соціальна, залежить від низки чинників, які в умовах воєнного часу формують як сильні, так і слабкі сторони господарської діяльності.

Аграрний сектор, як ключовий елемент національної економіки, розвитку сільських територій, забезпечення продовольчої та енергетичної безпеки, потребує особливого підходу до післявоєнного відновлення. З урахуванням галузевої специфіки, основою організації цього процесу має стати концепція «зеленої» відбудови. Інституційно вона може базуватися на принципах Європейського Зеленого курсу (European Green Deal) та дорожній карті реалізації Спільної аграрної політики ЄС. Ці підходи гармонійно узгоджуються з євроінтеграційним курсом України.

Зменшення площі сільськогосподарських угідь на 16,3% у 2022 році порівняно з 2021 роком через війну. Зокрема, за даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, у 2022-2023 сезоні було засіяно 19,5 млн

га проти 20,8 млн га у 2021-2022 сезоні, що свідчить про скорочення посівних площ. Значне зниження валової продукції на 28% корелює з інформацією про зменшення врожаю основних культур (зернових та олійних) на 40% у 2022 році порівняно з 2021 роком, що пояснюється бойовими діями, мінуванням полів і логістичними проблемами. Найбільші втрати виробництва в прифронтових областях (44,7%) підтверджуються дослідженнями, які вказують на 18,11% незасіяних сільськогосподарських земель у п’яти східних областях (Крим, Донецьк, Херсон, Луганськ, Запоріжжя) та зниження виробництва пшениці, соняшнику та ріпаку на 36,39-37,19% у 2022 році. Скорочення чистого прибутку на 64% і рентабельності до 14% відображають зростання витрат виробництва (на 93% підприємств) через підвищення цін на ресурси та логістичні обмеження. також підкреслює значні збитки аграрного сектору, оцінені в понад $11 млрд, що включають втрати техніки, зерносховищ та продукції.

У 2022 році падіння виробництва в аграрному секторі України переважно стосувалося рослинницької галузі. У регіонах, що найбільше постраждали від бойових дій, частково збереглося виробництво тваринницької продукції (14% у Луганській та 28% у Херсонській областях), тоді як продукція рослинництва зазнала значних втрат. Це зумовлено більш стабільним річним циклом у тваринництві та кращими можливостями для переміщення виробництва.

Виробництво овочевих культур скоротилося на 68,3%, оскільки їхні посіви були зосереджені переважно в південних регіонах, що зазнали найбільших руйнувань. Виробництво зернових і зернобобових культур зменшилося на 39,3% через проблеми зі збором, зберіганням і транспортуванням для експорту внаслідок руйнування логістичних каналів. Натомість продукція, призначена для внутрішнього ринку, зберегла обсяги виробництва майже на рівні 2021 року.

Малі фермери та господарства, орієнтовані на сировинну модель виробництва, зазнають особливих труднощів в умовах воєнного часу.

На розвиток аграрного підприємництва значною мірою впливає територіальне розташування господарств, що зумовлено воєнними факторами. Зокрема, це стосується розміщення земельних угідь, які можуть перебувати в інших регіонах. Важливим залишається питання доступності каналів збуту продукції, що також залежить від географічного положення. Господарства, розташовані поблизу західного кордону України, мають переваги завдяки дешевшій логістиці та можливостям експорту до Європи.

Війна змушує вносити зміни в підприємницький процес: підприємства переорієнтовуються на нові ринки збуту, трансформують структуру виробництва та поступово адаптуються до змінених інституційних умов господарювання.

У сучасних умовах воєнного стану результати діяльності аграрних підприємств і фермерських господарств значною мірою залежать від наявності кваліфікованих працівників. Через мобілізацію гостро стоїть проблема забезпечення достатньої кількості персоналу, що впливає на чисельність зайнятих і структуру виробництва.

Територіальне розташування аграрних підприємств відіграє ключову роль у їх розвитку, зумовлену воєнними чинниками, зокрема розміщенням земельних угідь у різних регіонах. Важливим залишається доступ до каналів збуту, де географічна близькість до західного кордону України сприяє дешевшій логістиці та експорту до Європи. Війна змушує підприємства переорієнтовуватися на нові ринки, змінювати виробничу структуру та адаптуватися до нових інституційних умов.

Структура аграрного виробництва України характеризується експортною орієнтацією та значною часткою (до 32%) особистих підприємницьких господарств, які переважно забезпечують внутрішній ринок і власні потреби. Водночас активно розвиваються фермерські господарства, зокрема сімейні, через: трансформацію особистих селянських господарств у сімейні ферми; вихід селян-орендодавців із земельними паями з інших суб’єктів; купівлю земель для створення нових ферм, зокрема ветеранами та особами, що

повернулися з-за кордону; інтеграцію успадкованих земель міськими жителями.

У 2023 році економіка аграрного виробництва суттєво відрізняється від попередніх років за структурою, спеціалізацією, витратами та ефективністю. Це зумовлено безпековою ситуацією, обмеженим доступом до ресурсів для посівних кампаній, кадровими проблемами та можливостями реалізації продукції. Підприємці адаптуються до нових умов, реструктуризуючи діяльність для забезпечення конкурентоспроможності та виходу на європейський ринок.

Мале аграрне підприємництво, зокрема сімейні ферми, має значний потенціал для зростання, сприяючи зайнятості, відновленню економіки та сільських територій. Пріоритетними є створення невеликих ферм, крафтових переробних підприємств і бізнесу у сфері обслуговування. У регіонах розвивається спеціалізоване крафтове фермерство, що спирається на місцеві традиції та економічні умови. Мобільність малих господарств дозволяє їм швидко реструктуризуватися та релокуватися.

Воєнна агресія росії кардинально впливає на аграрне підприємництво, посилюючи ризики, змінюючи інституційне середовище, трансформуючи організаційно-правові форми господарювання, реструктуризуючи виробництво та переосмислюючи роль аграрного бізнесу в забезпеченні продовольчої та енергетичної безпеки, особливо на локальному рівні. Це вимагає оновлення методології оцінки ефективності, яка враховує економічні та соціальні результати, а також відповідність критеріям сталого розвитку.

Ефективність аграрного підприємництва визначається як співвідношення результатів діяльності до витрачених ресурсів. У мирний час оцінка базується на класичній моделі рентабельності капіталу з використанням узагальнюючих показників (перший рівень) для оцінки діяльності підприємства загалом і показників другого рівня для аналізу ефективності використання окремих ресурсів. У науковій літературі показники групуються залежно від цілей аналізу, при цьому рекомендується досліджувати їхні тренди.

Висновки до розділу І.

Розвиток фермерства в Україні пройшов чотири етапи, кожен із яких характеризується різною динамікою чисельності господарств, площами землекористування та обсягами виробництва. На ранніх етапах (1996-2005 рр.) зростання кількості фермерських господарств супроводжувалося укрупненням земельних ділянок, тоді як після 2005 року спостерігалося скорочення їх чисельності при посиленні високорентабельних ферм і кооперації дрібних господарств. Найбільш сприятливими регіонами для розвитку фермерства виявилися Черкаська, Хмельницька, Житомирська, Вінницька, Полтавська та Рівненська області, тоді як Одеська, Миколаївська та Дніпропетровська області виділяються найбільшою кількістю господарств. Воєнна агресія росії посилила виклики, змінивши пріоритети та структуру аграрного виробництва.

Фермерські господарства відіграють ключову роль у забезпеченні сталого розвитку сільських територій, сприяючи продовольчій безпеці, зайнятості та збереженню місцевої культури. Сімейні ферми, які активно розвиваються, вирізняються мобільністю, здатністю до швидкого відновлення та адаптації до кризових умов, зокрема через релокацію та переорієнтацію на нові ринки. Проте їхній внесок у загальний продовольчий ринок залишається обмеженим через низьку рентабельність, слабку матеріально-технічну базу та проблеми зі збутом. Для посилення їхньої ролі необхідна державна підтримка, спрямована на цифровізацію, інновації та кооперацію.

Воєнний стан кардинально вплинув на аграрний сектор, спричинивши скорочення посівних площ на 16,3%, чисельності працівників на 13,4% та валової продукції на 28% у 2022 році порівняно з 2021 роком. Найбільші втрати спостерігалися в рослинництві, особливо в прифронтових регіонах (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Херсонська, Луганська), де валова продукція скоротилася на 44,7%. Тваринництво виявилося більш стійким завдяки рівномірному виробничому циклу та можливостям релокації. Ці зміни

підкреслюють необхідність адаптації до нових умов, зокрема через диверсифікацію виробництва та енергоефективні технології.

Територіальне розташування господарств стало визначальним чинником їхньої ефективності, особливо в умовах війни. Господарства поблизу західного кордону отримали переваги завдяки дешевшій логістиці та доступу до європейських ринків, тоді як у прифронтових регіонах виробництво зазнало значних втрат. Проблеми зі збутом продукції, кадровим забезпеченням і руйнуванням логістичних каналів ускладнюють діяльність малих фермерів і сировинно-орієнтованих господарств. Для подолання цих викликів необхідна реструктуризація виробництва та підтримка крафтового фермерства.

Інституційна ефективність фермерських господарств залежить від здатності адаптуватися до змінених умов, зокрема через впровадження цифровізації, інновацій та екологічно орієнтованих рішень. Воєнна агресія посилила залежність від кваліфікованих кадрів і викликала потребу в перегляді методології оцінки ефективності, з акцентом на безпеку, соціальний капітал і кооперацію. Сімейні ферми демонструють потенціал для швидкого відновлення економіки сільських територій, особливо в контексті інтеграції до ЄС і реалізації принципів Європейського Зеленого курсу. Подальший розвиток потребує комплексної державної політики, спрямованої на підтримку малих форм господарювання.

РОЗДІЛ ІІ
СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

2.1. Аналіз розвитку фермерських господарств

Кількість фермерських господарств в Україні зросла з 2 тисяч суб'єктів господарювання у 1991 році до 49 тисяч зареєстрованих господарств у 2022 році. Позитивною тенденцією є збільшення обсягів виробництва сільськогоспо-дарської продукції, переважно рослинницької, протягом цього періоду. Така динаміка зберігалася до 2022 року (табл. 2.1).

Таблиця 2.1.

Динаміка розвитку фермерських господарств

Показник	Рік				2021р. до 2019, +/-	2022 до 2021, +/-
	2019	2020	2021	2022		
Кількість фермерських госпо-дарств, од.	46929	47803	48868	49983	1939	102,2
Виробництво продукції сіль-ського господарства у сталих цінах 2016 року, всіма катюгоріями господарств, млрд грн	681,0	612,1	712,6	534,4	31,6	-178,2
у т. ч. господарства населення	231,2	216,4	228,5	186,0	-2,7	-42,4
фермерські господарства	79,1	65,8	90,3	59,8	1,1	-30,4
Частка фермерських господарств у виробництві рослинницької продукції , %	14,1	13,2	14,9	13,5	1,2	-1,4
у т. ч.: культури зернові та зернобобові	15,3	14,9	16,5	15,6	0,3	-0,9
буряк цукровий фабричний	4,5	4,6	4,8	5,5	-0,1	0,7
соняшник	20,3	18,8	20,2	18,3	0,1	-1,9
картопля	0,5	0,5	0,6	0,5	-0,6	-0,1
культури овочеві	3	3	2,4	1,3	2,5	-1,1
культури плодові та ягідні	4,7	4,5	7,2	7,1	6,4	-0,1
Урожайність с.-г. культур у фермерських господарствах, ц/га						
культури зернові та зернобобові	44	37,4	50,4	41,8	6,4	-8,6
буряк цукровий фабричний	502,8	445,1	549,6	587,4	6,4	37,8
соняшник	24,5	18	23,6	19	46,8	-4,6
картопля	196,9	196,8	215,5	226,7	-0,9	11,2
культури овочеві	368,3	373,9	346,7	269,8	18,6	-76,9

культури плодові та ягідні	83,7	86,8	154,9	154,4	-21,6	-0,5
Худоби і птиці у фермерських господарствах, до загального в усіх категоріях господарств, %						
велика рогата худоба	3,3	3,6	4,2	4,8	0,9	0,6
у т. ч. корови	2,4	2,6	3,0	3,4	0,6	0,4
свині	5,0	5,0	5,0	5,0	0	0,0
птиця	2,1	2,4	2,6	0,9	0,5	-1,7

Також спостерігалося зростання частки поголів'я худоби та птиці у фермерських господарствах у загальній структурі тваринництва країни. Збільшення чисельності господарств, обсягів виробництва та врожайності свідчить про зростання значення фермерських формувань в аграрній економіці України, їхній внесок у забезпечення внутрішнього ринку та формування експорту. Однак у 2022 році виробництво продукції фермерськими господарствами скоротилося через воєнні дії та окупацію частини території країни.

Через воєнні дії в Україні 20% сільськогосподарських земель було виведено з обігу. Виробництво сільськогосподарської продукції зменшилося у всіх типах господарств. У 2022 році частка фермерських господарств у виробництві рослинницької продукції (у сталих цінах) скоротилася на 1,4% порівняно з попереднім роком, що свідчить про більші втрати фермерів у порівнянні з іншими аграрними виробниками.

У 2021 році середня площа сільськогосподарських угідь на одне фермерське господарство становила 186,6 га (рис. 1). Цей показник демонструє зростання, що вказує на тенденцію до укрупнення фермерських господарств, які переважно належать до категорії малих агровиробників.

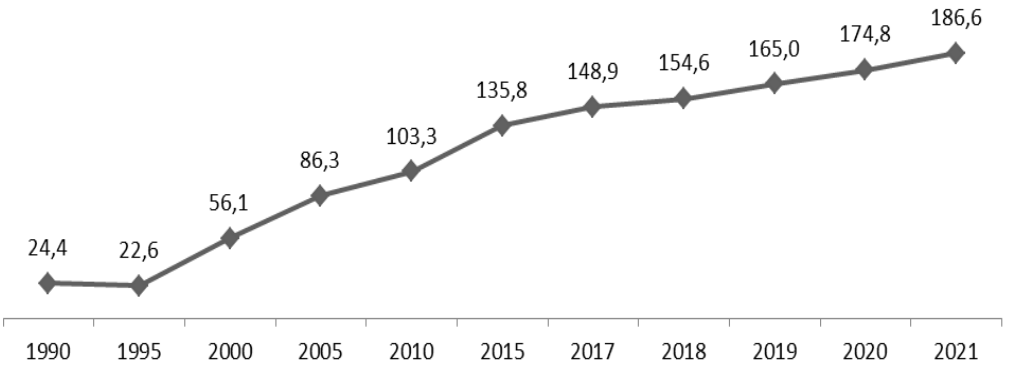

Рис. 2.1. Площа землі на одне фермерське господарство, га

В Україні сформувалася модель аграрного виробництва, що поєднує напівтоварні господарства населення, дрібнотоварні фермерські господарства та середні й великі сільськогосподарські підприємства. Продуктивність сільськогосподарських земель суттєво варіюється залежно від організаційно-правової форми господарювання (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Виробництво продукції сільського господарства (у сталих цінах) на 1 га сільськогосподарських угідь у різних категоріях господарств в Україні, тис.грн

Підприємства, які використовують сучасні засоби виробництва та прогресивні технології, досягають вищих результатів (4). Фермерські господарства, на відміну від них, мають нижчу продуктивність: вихід сільськогосподарської продукції (у сталих цінах) з одиниці площі у фермерських господарствах на 30% менший, ніж у сільськогосподарських підприємствах.

Фермерські господарства в Україні характеризуються різноманітними напрямами спеціалізації, однак переважна більшість із них зосереджена на виробництві рослинницької продукції (рис. 2.3), зокрема на вирощуванні зернових і олійних культур.

Аналіз ключових показників виробничої діяльності фермерських господарств представлено в таблиці 2. У 2022 році відбулося значне скорочення посівних площ та обсягів виробництва рослинницької продукції, що зумовлено передусім воєнними діями на території України.

Рис. 2.3. Динаміка виробництва фермерськими господарствами України продукції сільського господарства (у стандартних цінах), млн.грн

Таблиця 2.2

Основні показники виробничої дільності фермерських господарств України

Показник	1990	2000	2010	2015	2019	2020	2021		2022
		Посівні площі за видами культур сільськогосподарських культур, тис. га							
Культури зернові та зернобобові	0	876,3	2248,9	2309,6	2614,5	2610,8	2821,5		2097,2
Буряк цукровий фабричний	–	47,1	47,5	14,8	9	9,6	9,4		9,5
Культури олійні	0,1	371,6	1270,4	1565,7	1851	1884	1906,3		1701,6
у тому числі									0
соняшник	0,1	355,2	906,7	1026,8	1253,3	1355,9	1391,7		1106,5
соя	–	3,5	171,3	391,8	288,7	263,5	250,1		283,8
ріпак озимий та кольза (ріпак ярий)	–	11,1	157	127,4	293,9	256,4	253,2		294,8
з нього ріпак озимий	–	4,9	142,9	122,8	287	250,7	244,7		288,9
гірчиця	–	1,7	24,3	7,6	11,1	3,9	3,4		4,5
льон олійний (кудряш)	–	0	11	10,4	3,5	0,6	7,2		11,6
		Площа, з якої зібрано врожай культур сільськогосподарських, тис. га							
Культури зернові та зернобобові	0	794,2	2145,5	2287,7	2610,1	2581,8	2815		2009,7
Буряк цукровий фабричний	–	40,5	46	14,7	9	9,6	9,4		9,5
Культури олійні	0,1	352,8	1243,2	1568,5	1863	1893,7	1919,2		1673,8
у тому числі									0
соняшник	0,1	341,8	898,9	1040	1265,4	1366,1	1402,1		1095,1
соя	–	2,9	166,1	386	289,7	266,1	253,1		277

ріпак озимий та кольза (ріпак ярий)	–	7,2	147,1	123,7	293,3	253,5	252,9		286,1
з нього ріпак озимий	–	3,8	134	119,4	286,4	247,8	244,4		280,2
гірчиця	–	0,8	20,2	8,8	10,6	3,7	3,4		4,4
льон олійний (кудряш)	–	0	10,9	10	3,5	2,9		7,2	10,7
		Виробництво культур сільськогосподарських, тис. т							
Культури зернові та зернобобові	0,1	1256,4	4702,5	7650,2	11489,7	9649,1		14195,	8407,1
Буряк цукровий фабричний	–	755,1	1154,7	618,9	459,7	422,5		517,1	550,2
Культури олійні	0,2	355	1685,4	3107,2	4434,8	3505,6		4675,4	3420,7
у тому числі									0
соняшник	0,2	347,3	1208,5	2167	3098,9	2465,4		3308,9	2078,8
соя	–	2,1	236,4	637	595,5	482,5		629,6	576,7
ріпак озимий та кольза (ріпак ярий)	–	5,3	220,8	285,4	727,9	551,5		721	753,2
з нього ріпак озимий	–	3,7	204,9	279	711,3	539,3		699,3	741,1
гірчиця	–	0,3	11,3	7,3	9,2	2,5		4,5	2,9
льон олійний (кудряш)	–	0	8,4	10,5	3	2,8		10,9	9
		Урожайність культур сільськогосподарських, ц/га							
Культури зернові та зернобобові	13,2	15,8	21,9	33,4	44	37,4		50,4	41,8
Буряк цукровий фабричний	–	186,3	250,8	422,3	502,8	445,1		549,6	587,4
Культури олійні	25	10,1	13,6	19,8	23,8	18,5		24,4	20,4
у тому числі									0
соняшник	25	10,2	13,4	20,8	24,5	18		23,6	19
соя	–	7,2	14,2	16,5	20,5	18,1		24,9	20,8
ріпак озимий та кольза (ріпак ярий)	–	7,4	15	23,1	24,8	21,8		28,5	26,3
з нього ріпак озимий	–	9,7	15,3	23,4	24,9	21,8		28,6	26,4
гірчиця	–	3,1	5,6	8,3	8,6	6,3		12,5	6,5
льон олійний (кудряш)	–	6,3	7,8	10,5	8,7	9,6		14,8	8,2

Останніми роками частка олійних культур у структурі виробництва фермерських господарств дещо зросла, тоді як зернові культури зберігали провідну роль. Фермери також вирощують цукровий буряк, картоплю, овочі та баштанні культури, але їхня частка в загальній структурі посівів не перевищувала 1% [75]. У тваринництві, яке в фермерських господарствах розвинене слабше, найбільш значущою є продукція птахівництва.

Для аналізу діяльності фермерських господарств України використано звітні дані за формою статистичного звіту № 2-ферм. У 2022 році за цією формою звітували 34 213 суб'єктів господарювання, які використовували 2 877 389 га сільськогосподарських угідь. Переважна більшість цих суб'єктів представлена фермерськими господарствами. У 2022 році за цією формою звітували 34 213 суб'єктів господарювання, які використовували 2 877 389 га сільськогосподарських угідь. Переважна більшість цих суб'єктів представлена фермерськими господарствами (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Економічна ефективність діяльності суб'єктів господарювання України, що звітували за формою 2-ферм

Показни	2018	2019	2020	2021	2022
Чистий дохід (виручка) від реалізації с.-г.	38350	46298	50877	85562	50950
з неї					
продукції рослинництва	37505	45527	50056	84642	50225
продукції тваринництва	845	771	820	919	725
Прибуток, збиток (-) від реалізації с.-г. …	9302	10170	13737	31066	13891
з неї					
продукції рослинництва	9195	10098	13608	30943	13808
продукції тваринництва	106	73	129	123	83
Рівень рентабельності с.-г. продукції, %	32,0	28,2	37,0	57,0	37,5
з неї					
продукції рослинництва	32,5	28,5	37,3	57,6	37,9
продукції тваринництва	14,4	10,4	18,7	15,4	12,9

Основну частку доходів фермерських господарств становили надходження від реалізації рослинницької продукції, зокрема зернових (пшениці, кукурудзи) та соняшнику. Частка доходів від тваринницької продукції залишалася незначною через особливості структури аграрного виробництва. У 2022 році доходи фермерських господарств від продажу сільськогосподарської продукції суттєво скоротилися внаслідок воєнних дій в Україні, зокрема через окупацію територій, блокування портів і погіршення цінової ситуації на зовнішніх ринках [75]. Незважаючи на це, фермери демонструють адаптивність, обираючи культури та види виробництва

відповідно до ринкових умов і економічних тенденцій, щоб забезпечити вирощування найбільш прибуткових культур.

Аналіз даних Державної служби статистики України щодо діяльності суб'єктів малого підприємництва у сільському господарстві, включаючи фермерські господарства, представлено в таблиці 3.3

Таблиця 2.3

Діяльність суб'єктів малого підприємництва у сільському господарстві України

Показник	Рік				2021р. до 2019	2022 до 2021
	2019	2020	2021	2022		
Кількість суб'єктів малого підприємництва, од.	47924	47282	45613	31122	-2311	14491
Кількість зайнятих працівників (підприємства), тис. осіб	221,9	218,4	229,2	188,2	7,3	-41,0
Питома вага зайнятих в аграрному секторі, до загальної чисельності зайнятих у малому підприємництві, %	39,2	40,9	42,8	41,4	3,6	-1,4
Кількість ФОП, од.	25211	23916	23050	20437	-2161	-2613
Кількість зайнятих працівників (ФОП), тис. осіб	43,4	41,2	40,4	34,1	-3,1	-6,3
Питома вага зайнятих в аграрному секторі, до загальної чисельності зайнятих у ФОП, %	7,1	7,2	7,0	7,0	-0,1	0,0
Обсяг реалізованої продукції, млрд грн	206,2	238,0	329,4	257,6	123,2	-71,8
Продуктивність праці (обсяг реалізованої продукції на одного зайнятого), тис. грн	929,4	1089,9	1437,4	1368,8	507,9	-68,5
Необоротні активи, усього, млрд грн	133,3	151,2	164,5	168,3	31,2	3,8
у т.ч. основні засоби, млрд грн	109,6	124,0	138,4	141,0	28,8	2,6
інші необоротні активи, млрд грн	23,7	27,2	26,1	27,3	2,4	1,2
Оборотні активи, млрд грн	274,2	319,7	368,9	411,7	94,6	42,9
Власний капітал, млн грн	186,1	241,4	312,2	316,0	126,1	3,8
Власний капітал, % у балансі	45,7	51,3	58,5	54,5	12,9	-4,0

Капітальні інвестиції, млрд грн	19,3	15,9	22,8	16,7	3,5	-6,1
до основних засобів, %	17,6	12,9	16,5	11,9	-1,2	-4,6
Капіталозабезпеченість зайнятого працівника, тис. грн	601	692	718	894	117,0	176,4
Чистий прибуток, млн грн	19,8	32,6	88,1	28,2	68,4	-59,9
Норма прибутку, %	4,9	6,9	16,5	4,9	11,7	-11,7
Питома вага прибуткових, %	83,1	82,6	88,0	78,3	4,8	-9,7

У 2022 році обсяг реалізованої продукції цими суб'єктами скоротився на 71,8 млрд грн порівняно з 2021 роком, а продуктивність праці на одного зайнятого зменшилася на 68,5 тис. грн. Водночас власний капітал суб'єктів малого підприємництва в аграрному секторі зріс на 126,1 млн грн у 2021 році порівняно з 2019 роком і на 3,8 млн грн у 2022 році порівняно з 2021 роком. Однак капітальні інвестиції скоротилися на 6,1 млрд грн у 2022 році порівняно з 2021 роком, їх частка відносно основних засобів зменшилася на 4,6%, тоді як капіталозабезпеченість на одного працівника зросла на 117,0 тис. грн у 2021 році порівняно з 2019 роком і на 176,4 тис. грн у 2022 році порівняно з 2021 роком, що свідчить про підвищення фінансової стійкості цих підприємств.

Зменшення обсягів реалізованої продукції та продуктивності праці відображають труднощі, з якими зіткнулися суб'єкти малого аграрного підприємництва через воєнні дії росії. Проте зростання капіталозабезпеченості та стабільне збільшення власного капіталу є позитивними індикаторами, що можуть сприяти подальшому розвитку цієї категорії господарюючих суб'єктів.

Проведений аналіз діяльності фермерських господарств в Україні розкриває їхній сучасний стан і окреслює перспективи розвитку. Результати емпіричного дослідження підтверджують значущість фермерських господарств для сталого розвитку аграрного сектору. Вони сприяють забезпеченню продовольчої безпеки та економічній стабільності сільських територій. Для підтримки їхньої діяльності необхідна активна державна політика.

Посилення підтримки фермерських господарств сприятиме збереженню та створенню робочих місць у сільській місцевості. Особливу увагу слід приділяти господарствам, які спеціалізуються на виробництві нішевих продуктів, що мають потенціал для підвищення конкурентоспроможності. Додаткові ресурси для таких суб'єктів господарювання можуть стимулювати їхній розвиток.

Одним із ключових напрямів відновлення фермерського сектору після війни є розвиток сільськогосподарської кооперації. Застосування принципів Agile Business Process Management (Agile BPM) у кооперації малих аграрних підприємств сприяє реалізації соціально-екологічних вигод, зміцненню конкурентних позицій, швидкій адаптації до ринкових змін і викликів бізнес-середовища.

Фермерські господарства мають значний потенціал для стабілізації економіки сільських регіонів і забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану. Їхній розвиток потребує комплексного підходу, що поєднує державну підтримку, кооперацію та впровадження інноваційних практик.

2.2. Підтримка розвитку фермерських господарств в умовах війни

Малі фермерські господарства в Україні тривалий час розвивалися в умовах обмежених ресурсів, оскільки аграрна політика держави переважно підтримувала великі підприємницькі структури. Законодавчі ініціативи, такі як проєкт закону № 3131 («Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо детінізації виробництва сільськогосподарської продукції») [78], можуть створювати додаткові перешкоди для розвитку малих фермерських господарств.

У проєкті розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції стимулювання розвитку підприємництва на сільських територіях до 2030 року» наголошується на необхідності розвитку системи сільськогосподарського дорадництва для підтримки сімейних фермерських

господарств. Акцент робиться на довгостроковій підтримці малих аграрних підприємств і стимулюванні створення нових сімейних ферм [79].

З урахуванням ролі місцевого самоврядування, важливим є формування збалансованої соціально-економічної діяльності сільських громад, що досягається за наявності оптимальної кількості суб'єктів господарювання різних масштабів. Пріоритет надається фермерським господарствам та різним формам кооперації, які сприяють інтеграції та спільній діяльності [80,81].

Через воєнні дії 1,5 млн громадян потребують підтримки для відновлення своєї діяльності в сільському господарстві. Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО) у 2023 році планує спрямувати 205 млн дол. США на відновлення аграрної діяльності. У 2022 році допомогу отримали 40 тис. сільських домогосподарств, а ще 100 млн дол. заплановано виділити у 2023 році для додаткової підтримки [82].

Станом на січень 2023 року Фонд розвитку підприємництва уклав угоди з банками для реалізації програми «Доступні кредити 5-7-9%» [82]. Фермери мають можливість отримати: кредити до 60 млн грн (під 9%) на відновлення виробничих потужностей, пошкоджених чи втрачених через воєнні дії, терміном до 5 років; державні субсидії; позики з технічною допомогою від міжнародних донорів; цільові кредити. У 2022 році Постановою Кабінету Міністрів України від 29 липня № 916 кредити для посівної кампанії (під 0%) на суму 95,5 млрд грн були пролонговані до 12 місяців, з яких 24,722 млрд грн надано під державні гарантії (80%). У бюджеті 2023 року кошти на підтримку аграрного підприємництва не передбачені, але можливі компенсації, гранти чи кредити. Наприклад, у серпні 2022 року Швейцарія виділила близько 100 млн грн для 296 молочних господарств у Харківській, Сумській, Чернігівській та Київській областях [82].

2023 році 1600 аграрних суб'єктів отримали кредити на 60,1 млрд грн, а 9000 суб'єктів – 34,8 млрд грн за програмою «Доступні кредити 5-7-9%». Зокрема, за тиждень з 9 по 16 жовтня 2023 року 235 суб'єктів отримали 1,3 млрд грн. Загалом з початку 2023 року банки видали 21 тис. кредитів на 75

млрд грн, переважно на антикризові та антивоєнні потреби. Аграрні суб'єкти отримали 35 млрд грн на підтримку діяльності. Пропонується зберегти пільгове фінансування за програмою «Доступні кредити 5-7-9%» у 2023 році як «кредити виживання», збільшити ліміти до 130–140 млн грн і знизити ставки до 5% [83].

Кабінет Міністрів України вніс зміни до механізму підтримки за програмою «Доступні кредити 5-7-9%» для суб'єктів, що працюють у зонах високого воєнного ризику, зокрема на деокупованих територіях. Для них передбачено компенсацію відсотків до 1% на перші два роки, 5% на інвестиційні цілі та 3% на обігові кошти з третього року, а також подовження терміну кредитування до 10 років. Ліміт кредитів для таких суб'єктів може досягати 150 млн грн. Для інших підприємств, що створюють додану вартість або впроваджують енергомодернізацію, термін кредитування також подовжено до 10 років із лімітом до 150 млн грн на інвестиційні цілі. Для решти суб'єктів ставка на обігові кошти становить 13%, а на інвестиційні цілі – 5-7-9%. Додатково Фонд розвитку підприємництва підтримує факторингове фінансування з максимальним терміном 30 днів у межах бюджетних коштів.

У 2023 році грантова програма «Є-робота» передбачає створення 632 постійних і 9000 сезонних робочих місць через розвиток теплиць і садів, що дозволить створити 80 нових фермерських господарств. На сади схвалено 72 заявки (327 млн грн, 1090,31 га), на теплиці – 8 заявок (55 млн грн, 13,97 га), загальна сума грантів – 383 млн грн. У 2022 році 33 фермерські господарства та 6 суб'єктів, зокрема ТОВ «Ягідний дар», ТОВ «Мі-Агро», ТОВ «Свої вітаміни», ФГ «Роси Буковини», ФГ «Голд», ПП «Лада Агро», отримали гранти на 53,8 млн грн [16]. Порядок надання грантів для садівництва, ягідництва, виноградарства та тепличного господарства врегульовано Постановою Кабінету Міністрів України № 39 від 17 січня 2023 року [84], яка також регулює перерахування коштів із загального фонду держбюджету.

У межах програми «Є-робота», що діє з 1 липня 2022 року, у 2023 році 118 аграрних суб'єктів отримали 476,7 млн грн на розвиток. З них 99 суб'єктів

отримали 378 млн грн на садівництво, а 19 – 98,7 млн грн на тепличне виробництво. Загалом у 2023 році 97 суб'єктів отримали гранти в повному обсязі. З початку програми до жовтня 2023 року 127 суб'єктів отримали 525,7 млн грн, зокрема 21 суб'єкт – 112,7 млн грн на теплиці, а 106 – 413 млн грн на садівництво, ягідництво та виноградарство [84].

Станом на січень 2023 року Фонд розвитку підприємництва уклав угоди з банками для реалізації програми «Доступні кредити 5-7-9%» [83]. Фермери мають можливість отримати: кредити до 60 млн грн (під 9%) на відновлення виробничих потужностей, пошкоджених чи втрачених через воєнні дії, терміном до 5 років; державні субсидії; позики з технічною допомогою від міжнародних донорів; цільові кредити. У 2022 році Постановою Кабінету Міністрів України від 29 липня № 916 кредити для посівної кампанії (під 0%) на суму 95,5 млрд грн були пролонговані до 12 місяців, з яких 24,722 млрд грн надано під державні гарантії (80%). У бюджеті 2023 року кошти на підтримку аграрного підприємництва не передбачені, але можливі компенсації, гранти чи кредити. Наприклад, у серпні 2022 року Швейцарія виділила близько 100 млн грн для 296 молочних господарств у Харківській, Сумській, Чернігівській та Київській областях [83].

У 2023 році 1600 аграрних суб'єктів отримали кредити на 60,1 млрд грн, а 9000 суб'єктів – 34,8 млрд грн за програмою «Доступні кредити 5-7-9%». Зокрема, за тиждень з 9 по 16 жовтня 2023 року 235 суб'єктів отримали 1,3 млрд грн. Загалом з початку 2023 року банки видали 21 тис. кредитів на 75 млрд грн, переважно на антикризові та антивоєнні потреби. Аграрні суб'єкти отримали 35 млрд грн на підтримку діяльності. Пропонується зберегти пільгове фінансування за програмою «Доступні кредити 5-7-9%» у 2023 році як «кредити виживання», збільшити ліміти до 130–140 млн грн і знизити ставки до 5% [84].

Кабінет Міністрів України вніс зміни до механізму підтримки за програмою «Доступні кредити 5-7-9%» для суб'єктів, що працюють у зонах високого воєнного ризику, зокрема на деокупованих територіях. Для них

передбачено компенсацію відсотків до 1% на перші два роки, 5% на інвестиційні цілі та 3% на обігові кошти з третього року, а також подовження терміну кредитування до 10 років. Ліміт кредитів для таких суб'єктів може досягати 150 млн грн. Для інших підприємств, що створюють додану вартість або впроваджують енергомодернізацію, термін кредитування також подовжено до 10 років із лімітом до 150 млн грн на інвестиційні цілі. Для решти суб'єктів ставка на обігові кошти становить 13%, а на інвестиційні цілі – 5-7-9%. Додатково Фонд розвитку підприємництва підтримує факторингове фінансування з максимальним терміном 30 днів у межах бюджетних коштів.

У 2023 році грантова програма «Є-робота» передбачає створення 632 постійних і 9000 сезонних робочих місць через розвиток теплиць і садів, що дозволить створити 80 нових фермерських господарств. На сади схвалено 72 заявки (327 млн грн, 1090,31 га), на теплиці – 8 заявок (55 млн грн, 13,97 га), загальна сума грантів – 383 млн грн. У 2022 році 33 фермерські господарства та 6 суб'єктів, зокрема ТОВ «Ягідний дар», ТОВ «Мі-Агро», ТОВ «Свої вітаміни», ФГ «Роси Буковини», ФГ «Голд», ПП «Лада Агро», отримали гранти на 53,8 млн грн [84]. Порядок надання грантів для садівництва, ягідництва, виноградарства та тепличного господарства врегульовано Постановою Кабінету Міністрів України № 39 від 17 січня 2023 року, яка також регулює перерахування коштів із загального фонду держбюджету.

У межах програми «Є-робота», що діє з 1 липня 2022 року, у 2023 році 118 аграрних суб'єктів отримали 476,7 млн грн на розвиток. З них 99 суб'єктів отримали 378 млн грн на садівництво, а 19 – 98,7 млн грн на тепличне виробництво. Загалом у 2023 році 97 суб'єктів отримали гранти в повному обсязі. З початку програми до жовтня 2023 року 127 суб'єктів отримали 525,7 млн грн, зокрема 21 суб'єкт – 112,7 млн грн на теплиці, а 106 – 413 млн грн на садівництво, ягідництво та виноградарство [84].

У межах програми «Розвиток малого та середнього підприємництва: економічна інтеграція внутрішньо переміщених осіб та відновлення бізнесу», що фінансується Урядом Німеччини, мікропідприємства можуть отримати

гранти на суму до 20 тис. євро, а одноразові гранти становлять близько 4500 євро. У травні 2022 року відбувся перший конкурс для мікропідприємств у Закарпатській, Львівській, Київській, Чернігівській та Сумській областях, у рамках якого підтримку отримали 62 суб'єкти. У жовтні 2022 року проведено другий конкурс, що охопив 188 мікропідприємств із зазначених областей, а також Івано-Франківської, Тернопільської та Полтавської областей. Третій конкурс заплановано на весну 2023 року.

Суб'єкти мікропідприємництва, зареєстровані в Державному аграрному реєстрі, мають можливість отримати безповоротну фінансову допомогу: 5300 грн на кожну корову у власності (максимум 530 тис. грн) та 3100 грн на гектар оброблюваних сільськогосподарських угідь (максимум 372 тис. грн). Загальний обсяг фінансування від Європейського Союзу становить понад 2,5 млрд грн (50 млн євро) [85].

У 2022 році в рамках «Державного аграрного реєстру» фінансову підтримку на суму 1,6 млрд грн отримали 3000 суб'єктів підприємництва. З них 2763 суб'єкти отримали 1,3 млрд грн на розвиток рослинництва, а 275 суб'єктів – 0,3 млрд грн на розвиток тваринництва [83].

Щодо безповоротних грантів на створення теплиць і садів, загальний бюджет програми становить 7 млрд грн. У 2023 році Міністерство аграрної політики видало 98 наказів про надання грантів на розвиток садів і теплиць на загальну суму 472,3 млн грн, з яких 86 грантів на 388,4 млн грн спрямовано на сади, а 12 грантів на 83,9 млн грн – на теплиці. Програма також підтримує виноградарство та ягідництво. Умови отримання грантів для садівництва включають прозору закупівлю саджанців, обладнання, систем поливу та добрив, площу саду від 1 до 25 га, а також наявність власної землі або землі в користуванні на термін не менше 25 років [85].

Для розвитку мікропідприємництва в Україні у 2023 році низка грантових програм від міжнародних донорських організацій заслуговують на увагу завдяки своїм можливостям для підтримки малого бізнесу:

1. Програма навчання з соціального підприємництва, яка надає можливість отримати грант для масштабування бізнесу, сприяючи розвитку соціально орієнтованих ініціатив.

2. Конкурс для жінок-підприємиць «Створено жінками – 2023», що пропонує грант у розмірі 100 000 грн для розвитку власної справи, підтримуючи жіноче підприємництво.

3. Програма Science&Business – GIST Pitch Days, спрямована на підтримку інноваційних проєктів. 24 переможці отримують фінансування від GIST у розмірі 5000 дол. США для розвитку інновацій.

4. Конкурсні консультації від KSE Graduate Business School, які надають щонайменше 100 підприємцям підтримку в адаптації бізнесу до умов воєнного часу.

5. Експрес онлайн-інкубатор від SILab Ukraine та Українського соціального венчурного фонду для створення й розвитку соціальних підприємств, що сприяє їхній стійкості та масштабуванню.

6. Програма компенсації від Уряду Німеччини для малих і середніх підприємств (ММСП), яка покриває до 30% вартості інвестицій. Загальний бюджет становить 2,4 млн євро, з яких 1,3 млн євро доступно для грантів [83].

7. Цифрова платформа Leverist.de, що допомагає українським підприємцям знаходити бізнес-партнерів у країнах ЄС, сприяючи інтеграції на європейські ринки [83].

8. Грантовий конкурс «Роби своє – 2023» для мікропідприємців, у рамках якого профінансовано проєкти на 6,2 млн грн, підтримуючи розвиток малого бізнесу в громадах [82].

9. Програма «Власна справа – 2023», що надала підтримку 7000 власникам мікробізнесу на суму 1,8 млрд грн. Гранти від 50 до 250 тис. грн спрямовані на придбання обладнання, лізинг, закупівлю сировини, матеріалів або оренду приміщень [84].

У чотирьох областях України (Рівненська, Волинська, Хмельницька, Тернопільська) активно реалізується проєкт «Сімейні молочні ферми». Цей

проєкт сприяє створенню та підтримці сімейних молочних ферм (зокрема на Полтавщині), забезпечує переміщення худоби та обладнання (Сумщина), а також надає насіння кукурудзи (Вінниччина) або комбікорми (Тернопільщина) [86]. ТОВ «УкрМілкІнвест» контролює реалізацію проєкту для 167 сімейних ферм, надаючи фінансову допомогу на будівництво приміщень, закупівлю худоби та обладнання, а також консультаційні й ветеринарні послуги для відродження молочного тваринництва [86].

Державна підтримка є критично важливою для розвитку сімейних фермерських господарств. Основні напрями включають сприяння започаткуванню підприємництва, захист прав власності, забезпечення зайнятості та формування середнього класу в сільській місцевості. Держава також має стимулювати соціально-економічний розвиток сіл, національну ідентичність і відтворювальне господарювання [85]. Особливу увагу слід приділяти механізмам підтримки «зеленого» виробництва, нішевих і малопоширених продуктів, а також фіскальному стимулюванню підприємницької активності населення [84].

Розвиток особистих селянських господарств відіграє важливу роль у стабілізації та формуванні соціальної структури сільських громад [29].

Держава забезпечує інституційну підтримку суб’єктів господарювання для підвищення їхньої здатності працювати в умовах воєнного стану. Такі заходи включають створення умов для доступу до каналів збуту продукції та логістики постачання ресурсів, таких як насіння, добрива, паливо тощо. Важливим елементом інституційної підтримки є цифровізація, яка охоплює всі аспекти організації діяльності та ринкової взаємодії. Наразі критично важливо зберегти функціонування аграрних підприємств, які стикаються з дефіцитом кадрів. Їхній розвиток залежить від можливостей реалізації продукції попередніх років (урожаїв 2021, 2022 та 2023 років).

Аграрним підприємствам доцільно впроваджувати заходи для підвищення ефективності виробництва через раціональну концентрацію, спеціалізацію, диверсифікацію, використання альтернативних джерел енергії,

нові форми організації виробництва, а також кооперацію та інтеграцію. Значний потенціал для кількісного та якісного зростання має мале аграрне підприємництво, зокрема сімейні фермерські господарства. Цей сектор відіграє ключову роль у забезпеченні зайнятості населення, створенні умов для відновлення економіки та розвитку сільських територій.

Висновки до розділу ІІ. Фермерські господарства в Україні відіграють важливу роль у забезпеченні продовольчої безпеки та економічному розвитку сільських територій, однак у 2022 році зазнали значних втрат через воєнні дії. Кількість фермерських господарств зросла з 2 тис. у 1991 році до 49 тис. у 2022 році, але обсяги виробництва рослинницької продукції скоротилися через окупацію 20% сільськогосподарських земель і блокування експортних шляхів. Фермери переважно спеціалізуються на вирощуванні зернових і олійних культур, тоді як тваринництво, зокрема птахівництво, залишається менш розвиненим. Ці тенденції підкреслюють необхідність адаптації до нових умов і посилення підтримки цього сектору.

Малі фермерські господарства стикаються з обмеженнями через історичну орієнтацію аграрної політики на великі підприємства та законодавчі ініціативи, такі як проєкт закону № 3131, які можуть ускладнити їхній розвиток. У 2022 році обсяг реалізованої продукції суб’єктів малого аграрного підприємництва скоротився на 71,8 млрд грн, а продуктивність праці знизилася на 68,5 тис. грн на одного працівника. Водночас зростання капіталозабезпечення та власного капіталу свідчить про потенціал фінансової стійкості. Для подолання викликів необхідна державна підтримка, спрямована на малі та сімейні ферми.

Державні та міжнародні програми підтримки фермерства, такі як «Доступні кредити 5-7-9%» і «Є-робота», створюють можливості для відновлення та розвитку аграрного сектору. У 2023 році 1600 суб’єктів отримали кредити на 60,1 млрд гривень, а гранти на сади й теплиці профінансовано на 472,3 млн гривень. Міжнародні донори, зокрема ФАО та

ЄС, виділили значні кошти (понад 2,5 млрд грн) на підтримку сільських домогосподарств. Ці ініціативи сприяють створенню робочих місць і відновленню виробництва, але потребують розширення для охоплення більшої кількості фермерів.

Розвиток сільськогосподарської кооперації та цифровізації є ключовими напрямами підвищення ефективності фермерських господарств. Проєкти, як-от «Сімейні молочні ферми», демонструють потенціал для відродження молочного тваринництва та підтримки сімейного фермерства. Впровадження принципів Agile Business Process Management у кооперацію сприяє швидкій адаптації до ринкових змін і посиленню конкурентоспроможності. Для реалізації цього потенціалу необхідні інвестиції в інфраструктуру, навчання та доступ до ринків збуту.

Інституційна підтримка фермерства має зосереджуватися на стимулюванні «зеленого» виробництва, нішевих продуктів і адаптації до стандартів ЄС. Сімейні фермерські господарства та особисті селянські підприємства відіграють важливу роль у стабілізації сільських громад і формуванні локальних ринкових ніш. Для їхнього розвитку держава повинна забезпечити захист прав власності, сприяти зайнятості та надавати фіскальні стимули. Комплексний підхід до підтримки фермерства сприятиме економічному відновленню та інтеграції України в європейський аграрний простір.

РОЗДІЛ ІІІ
ШЛЯХИ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ

3.1. Стратегічне планування розвитку фермерських господарств

Розвиток аграрного сектору, регіонів і держави в цілому в контексті цілей сталого розвитку потребує посилення фермерського потенціалу через зростання попиту на місцеву продукцію та послуги. Це сприяє економічному піднесенню сільських громад, створенню нових робочих місць, підвищенню рівня життя населення, а також відродженню місцевих традицій і збереженню культурної спадщини. Водночас висока нестабільність зовнішнього середовища вимагає стратегічного планування для розвитку окремих напрямів виробництва та реалізації локальних продуктів і послуг.

Економічна підтримка фермерства з боку регіональних влад включає також соціальні, культурні, інфраструктурні та туристичні ініціативи [46, с. 23]. Вплив фермерських господарств на громади проявляється через застосування сучасних технологій вирощування, переробки (зокрема в системі громадського харчування), а також поширення якісної місцевої сільськогосподарської сировини, продуктів харчування та напоїв. Це позитивно впливає на фізичне, психічне та соціальне благополуччя споживачів і місцевих жителів. Крім того, популяризація автентичних кулінарних традицій через відвідування місцевих виробників, кулінарні курси, фестивалі їжі, винний туризм, об’єкти культурної спадщини та ремісничі центри сприяє економічному й культурному розвитку регіонів.

Конкурентоспроможність окремого напряму аграрного виробництва забезпечується через стратегічне планування, яке базується на управлінні порівняльними перевагами, створенні якісних продуктів, що відображають цінність локального походження або є елементами гастрономічної культури, а також на зменшенні впливу коливань попиту шляхом прогнозування потреб,

підвищення гнучкості пропозиції, удосконалення взаємодії зі споживачами та протидії сезонності. Стратегічний план формує напрям розвитку локального ринку, спираючись на консенсус між агентами місцевої економічної, соціальної, культурної та екологічної діяльності, забезпечує адаптивність і інтегрується в план розвитку громади. Для забезпечення ефективності робочих процесів, що залучають різноманітних агентів, при розробціні стратегічного плану необхідно дотримуватися визначеної методології (рис. 3.1) та враховувати механізми їхньої участі через відкриту взаємодію багатопрофільної робочої групи, до якої входять представники місцевої влади, профільних асоціацій, громадськість, лідери думок, фахівці з культури та екології.

На підготовчому етапі формують робочу групу, визначають методологію, цілі та часові рамки. Діагностичний етап передбачає аналіз господарської локалізації, поточного стану й потенціалу території, а також виявлення основних недоліків і можливостей. Стратегічне планування відіграє ключову роль у досягненні цілей сталого розвитку через економічні та соціокультурні аспекти, збереження культурної спадщини та екологізацію аграрного сектору. Оперативний план розвитку й маркетингу встановлює пріоритети для ефективного використання потенціалу території, що реалізується через річні плани та операційні програми. Комунікація та поширення інформації мають охоплювати всіх агентів і використовувати різноманітні канали для залучення потенційних споживачів.

Розробка проєкту розвитку фермерського господарства повинна враховувати різні сфери діяльності: виробництво продуктів харчування (сільське господарство, рибальство, мисливство, харчова промисловість); канали збуту (традиційні ринки, супермаркети, бакалійні магазини, пекарні, кондитерські, онлайн-торгівля); послуги переробки, приготування та дегустації в закладах громадського харчування, включно з сервісами доставки, а також розвиток гастрономічного туризму.

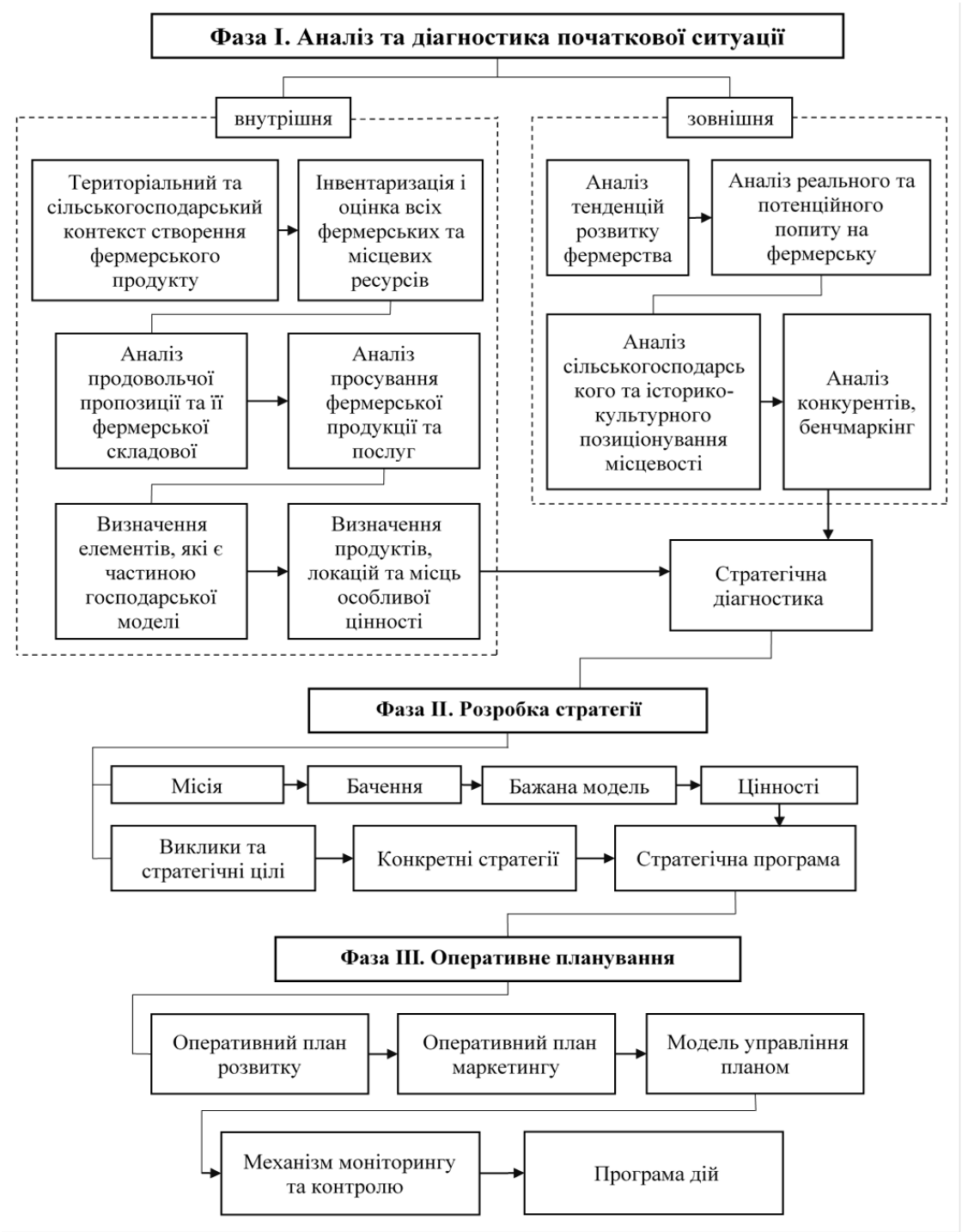

Рис. 3.1. Методологічна структура процесу складання стратегічного плану розвитку фермерського господарства в контексті співпраці з місцевою громадою

Стратегічне планування розвитку фермерських господарств тісно пов’язане з такими цінностями, як природні ландшафти, культурна та кулінарна ідентичність, а також матеріальна й нематеріальна спадщина, включаючи ремесла, традиційні рецепти та посуд. Ці аспекти взаємодіють із іншими факторами, такими як державна політика, адміністративне регулювання, інфраструктура, освіта й наукові дослідження, які мають різний ступінь впливу на розвиток фермерства.

Ланцюг створення вартості охоплює основні та допоміжні види діяльності, які забезпечують продуктивність фермерського виробництва. При інтегрованому плануванні необхідно враховувати розробку продуктів і упаковки, маркетинг і просування, канали збуту та продаж, а також надання послуг у місцях основної діяльності. Допоміжні напрями включають транспортну та інфраструктурну підтримку, розвиток людського капіталу, впровадження сучасних технологій виробництва, а також поширення додаткових товарів і послуг, які не є основним напрямом, але суттєво впливають на нього (рис. 3.2).

Інтегроване планування та інноваційне управління фермерською діяльністю передбачає аналіз і використання потенціалу різних елементів ланцюга вартості, зокрема: – природних, культурних і гастрономічних ресурсів, ландшафтів, традиційних рецептів, страв, ремесел; якісних продуктів із захищеним найменуванням походження (PDO) та географічним зазначенням (PGI), а також пов’язаних із ними туристичних і рекреаційних можливостей; – закладів гостинності, розміщення та обслуговування, їхньої типології, географічного розподілу та сертифікації якості; – спеціалізованої торгівлі, включаючи традиційні ринки, гастрономічні заходи, ярмарки місцевих продуктів, делікатесні магазини, винні погреби; – ініціатив із популяризації здорового харчування, органічної продукції, гастрономічної культури, історичної самоідентифікації та автентичності території; – освітніх і дослідницьких центрів, таких як музеї, ремісничі осередки, центри виробництва та дегустації вина й їжі, школи гостинності.

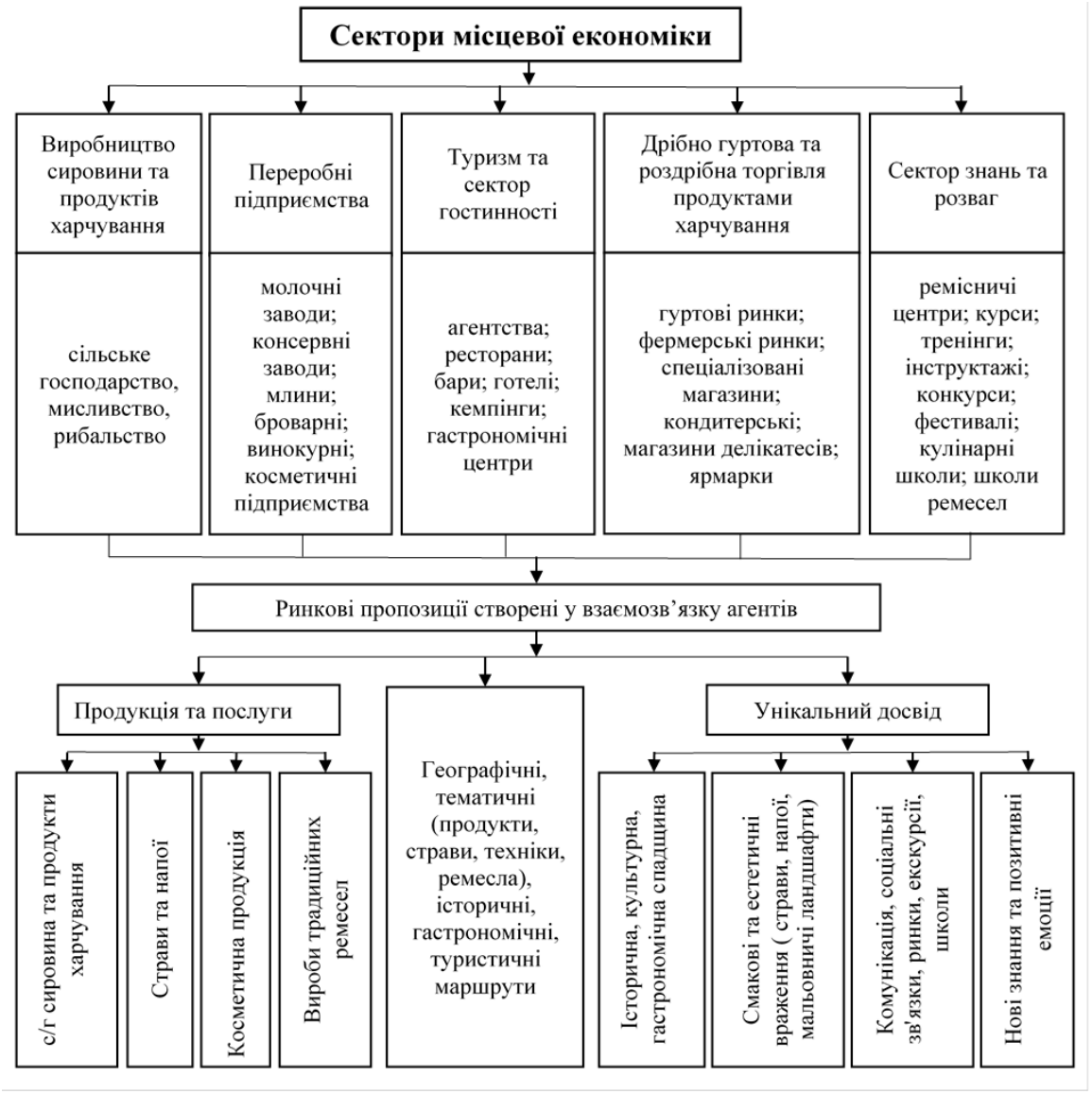

Рис. 3.2. Елементи ланцюга вартості місцевого продукту

Такий підхід дозволяє місцевим громадам і фахівцям із історичної, культурної, аграрної та гастрономічної спадщини активно долучатися до зміцнення регіональної ідентичності та збереження автентичності території. Державна та міжнародна підтримка через підвищення обізнаності, професійне навчання та кваліфікацію фермерів, працівників торгівлі, туризму, місцевої інфраструктури, представників самоврядування й громадських організацій сприяє налагодженню зв'язків між сегментами громад. Це охоплює розвиток виробництва продуктів харчування та гастрономії, збереження історико-культурних пам'яток, підтримку біорізноманіття, захист природних

ландшафтів, підвищення добробуту й здоров'я населення, а також прогрес у науці, технологіях і освіті.

Аналіз тенденцій упровадження проєктів у сфері фермерства та розвитку сільських територій має відображати динаміку сектору та їхній вплив на локальну ринкову пропозицію, розглядаючись у ширшому контексті суспільного розвитку. Фермерство виступає інструментом підвищення інноваційності й конкурентоспроможності на регіональному рівні, ключовим елементом збереження культурної спадщини та рушієм досягнення цілей сталого розвитку. Для цього необхідно створити систему ринкової інформації, яка дозволить відстежувати основні тенденції, удосконалювати планування та управління. З цією метою розробляється система показників для збору інтегрованої інформації про діяльність міжнародних, національних, регіональних і місцевих організацій, зміни в попиті, стратегії провідних і конкуруючих напрямів, можливості цифрової економіки, вплив технологій і соціальних мереж, зокрема електронної комерції, доповненої реальності, а також використання мобільних додатків для пошуку фермерських ринків чи місцевих ресторанів.

У рамках стратегічного планування доцільно використовувати первинні джерела інформації, такі як опитування, консультації з експертними групами, аналіз коментарів на цифрових фермерських платформах, публікації в медіа, що стимулюють попит, а також блоги про фермерство, гастрономію та туризм. Необхідно встановити чітку процедуру обробки, використання та поширення інформації, а також регулярно переглядати систему показників для актуалізації даних. Порівняльний аналіз є першим етапом для визначення позиціонування на окремих ринкових сегментах, що включає вивчення пропозицій конкурентів за географічним розташуванням і типом продукції, а також аналіз продуктів-замінників.

Критерії відбору для стратегічного планування розвитку фермерських господарств охоплюють: тип продукції чи послуг; природне та культурне середовище; агротехнічні та харчові технології, зокрема особливості смакових

якостей; рівень якості обслуговування та доступність інформації; унікальність туристичних вражень, пов’язаних із фермерством і гастрономією; транспортну доступність місцевості, включаючи частоту руху транспорту, кількість напрямків і наявність маршрутів національного чи міжнародного туризму; якість комунікаційних каналів; різноманітність товарних категорій аналогічного призначення; рівень професійної підготовки персоналу; рентабельність діяльності; ступінь інноваційності пропозицій і механізмів взаємодії зі споживачами.

Визначення ринкового сегменту та цільових груп потребує оцінки таких аспектів: потенціал зростання сегменту, ключові фактори вибору споживачів (ціна, якість, екологічність, зручність розташування, рівень сервісу, асортимент, автентичність і унікальність регіону), а також аналіз конкурентоспроможності схожих напрямів і продуктів-замінників. Такий підхід дозволяє точно позиціонувати фермерські пропозиції на ринку, враховуючи специфіку локального попиту та конкурентного середовища.

Цифровізація відіграє ключову роль у розвитку фермерських господарств, оскільки соціальні медіа є платформою для взаємодії зі споживачами, надаючи дані для оцінки їхнього досвіду та формування онлайн-репутації ринкових суб’єктів. Використання великих даних, поведінкової економіки та маркетингу в електронній комерції дозволяє створювати персоналізовані пропозиції для різних сегментів, спрощувати процес покупок і пропонувати комплексні рішення. Важливим є розвиток інструментів для покращення онлайн-присутності, таких як веб-сайти, блоги, профілі в соціальних мережах, рекламні кампанії в пошукових системах, а також створення привабливого й інтерактивного аудіовізуального контенту, адаптованого для каналів B2B і B2C, із застосуванням інтерактивних технологій (рис. 3.3).

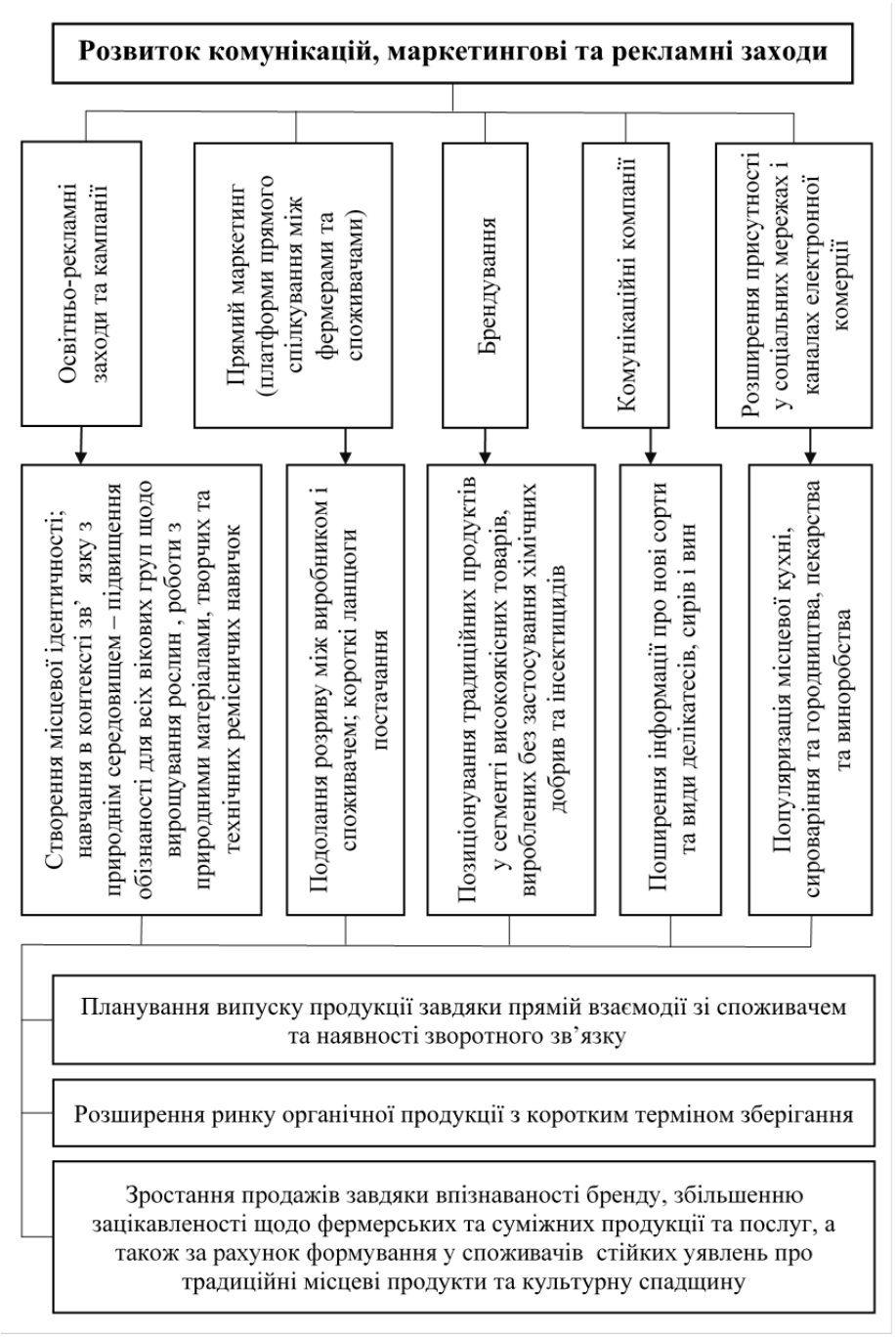

Рис. 3.3. Розвиток комунікацій, маркетингові та рекламні заходи як перспективні напрямки інвестування у розвиток фермерства та суміжних місцевих виробництв

Фермерські ринки є цінним ресурсом для територіальних громад, стимулюючи місцеву економіку, сприяючи залученню населення до трансформаційних процесів і полегшуючи вихід на ринок нових учасників. Вони сприяють формуванню клієнтської бази, забезпечують доступ до здорової їжі, підтримують підприємництво, що сприяє закріпленню молодих

сімей і відродженню депресивних територій. Пандемія підкреслила важливість місцевих продовольчих ланцюгів. Світова тенденція до поширення фермерських ринків від великих міст до сіл підтримується розвитком транспортної інфраструктури та інформаційних технологій, що сприяє зростанню зеленого й гастрономічного туризму.

Серед конкурентних стратегій виокремлюються: лідерство за вартістю, що ґрунтується на оптимізації витрат для конкуренції за нижчими цінами; спеціалізація на локальній продукції чи послугах, які не мають прямих конкурентів; диференціація, що акцентує на унікальних якостях місцевої пропозиції, вирізняючи її серед інших. Водночас застосування інноваційних методів господарювання є обов'язковим для значного підвищення ефективності виробництва та збуту (рис. 3.4).

Опис продуктів і послуг має містити техніко-економічні характеристики, інформацію про цільову аудиторію, перелік залучених агентів і виконавців, оцінку інвестиційних потреб, необхідне обладнання, матеріали та поточні витрати, а також характеристику унікальних, зокрема нематеріальних, складових пропозиції та місцевих ресурсів. Важливо враховувати розвиток зеленого туризму, збереження ландшафтів, підтримку гастрономічних і культурних традицій, місцевих ремесел і виробництва сувенірів.

Автентичність є центральним елементом пропозиції, пов'язуючи продукцію з природними та культурними пам'ятками, ландшафтами, історією регіону, місцевими харчовими традиціями й рецептами, що забезпечує смаковий, естетичний і комунікаційний досвід через кулінарну ідентичність. Якість продукції, процесів і систем управління гарантується через контроль ризиків, перевірки в критичних точках і превентивні заходи для безпеки споживачів. Якість підтверджується знаками якості або добровільною сертифікацією, що відповідає вимогам споживачів чи посередників до характеристик продукту чи процесу виробництва. Хоча це створює додаткове навантаження для фермерів, особливо при участі в кількох сертифікаційних схемах, переваги включають розширення ринкової частки, можливість

націнки на сертифіковану продукцію, а для учасників ланцюга постачання – забезпечення стандартів і захист репутації продуктів відповідно до заявлених якісних показників.

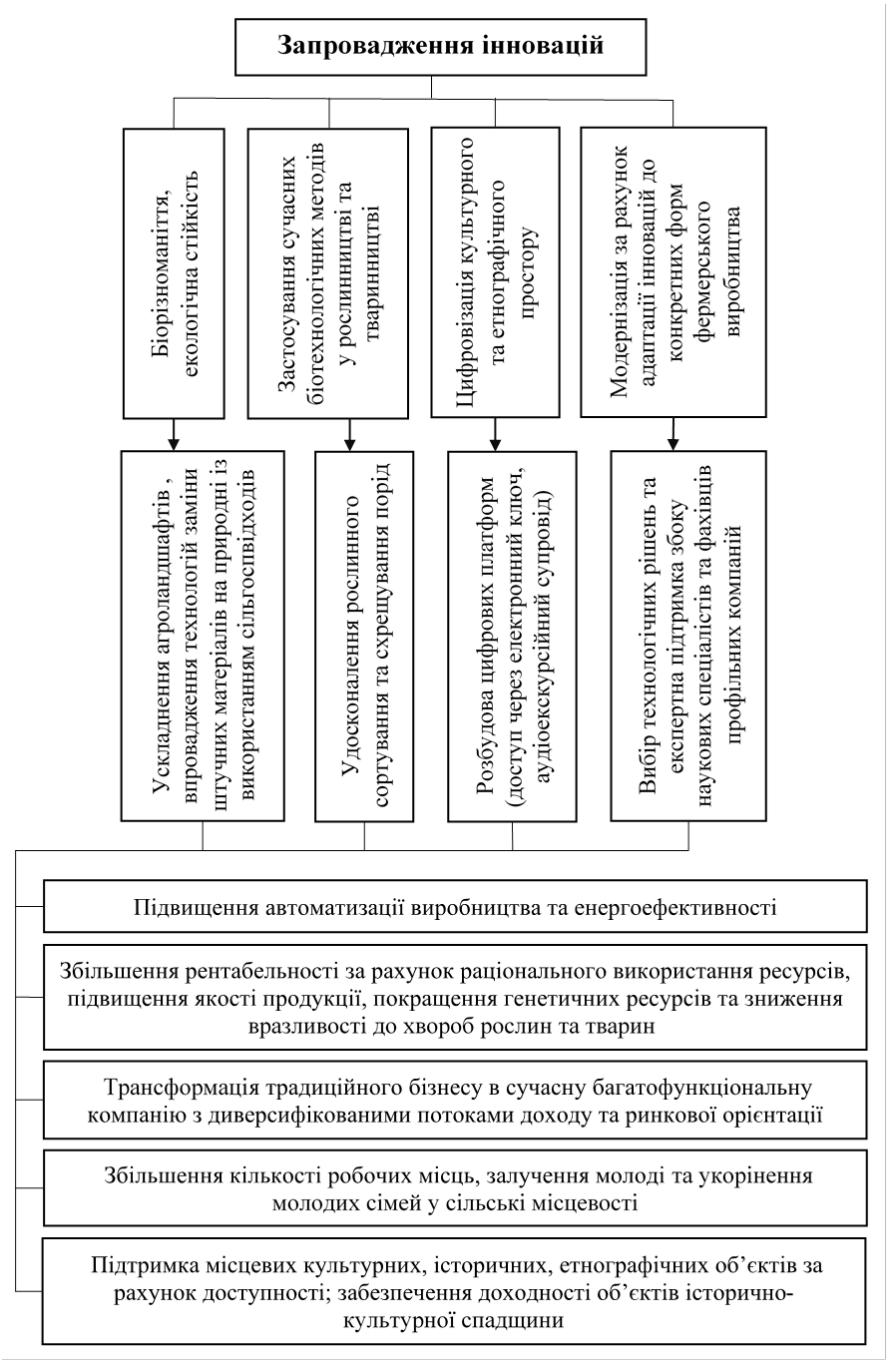

Рис. 3.4. Інноваційні методи господарювання

Людський капітал є ключовим фактором розвитку фермерських господарств, тому підготовка персоналу має бути безперервною та адаптивною [39, с. 78]. Важливою є кооперація між малими виробниками, оскільки розвиток сільських територій через фермерство охоплює суміжні

сектори, традиційно не пов’язані з аграрною діяльністю. Через канали комунікації формуються міцні зв’язки, які дозволяють спільно використовувати бренд, інформаційні технології та ресурси. Однією з цілей розширення виробництва є залучення місцевих жителів і фахівців для створення почуття причетності та збереження автентичності. Місцевий колорит, укорінений у досвіді поколінь, слугує основою для розвитку виробничих практик, які вдосконалюються завдяки інноваціям. У просуванні моделей співпраці, таких як фермерсько-туристичні продукти, ринки чи гастрономічні мережі, необхідно враховувати місцеві традиції, тип локальної продукції, профіль учасників, рівень їхньої взаємодії та соціальні зв’язки, що варіюються від неформальних до юридично оформлених структур (рис. 3.5).

Рис. 3.5. Напрямки та результати організаційної трансформації фермерських господарств

Основні складові ефективної політики розвитку фермерських господарств із урахуванням їхнього впливу на територію включають: прозору, оптимальну та комплексну модель управління; стратегічне планування з орієнтацією на цілі сталого розвитку; технологічні інновації для зниження витрат і впливу на довкілля; ефективну комунікацію між учасниками ланцюга створення вартості, представниками суміжних галузей, органами влади, громадськими організаціями, місцевою інфраструктурою, освітою, історико-

культурними інституціями; консенсус щодо стратегії розвитку території; наявність достатніх економічних і людських ресурсів для реалізації програми дій; чітко визначену локалізацію продуктів і послуг, кулінарну ідентичність і унікальність культурної спадщини; відновлення й підтримку місцевих порід і сортів, захист ландшафтів; поширення знань для збереження автентичності агрокультури та гастрономії, популяризації здорового харчування, історичної та культурної спадщини; маркування якості та брендинг для уникнення стандартизації; збереження естетичних і тематичних аспектів спадщини через музеї, відкриті виробництва, традиційні ринки, дегустаційні заходи та події, що підкреслюють самобутність громади; інформаційний супровід у вигляді регіональних каталогів, буклетів, профільних порталів і електронної комерції; позиціонування території як осередку інноваційних, автентичних і різноманітних фермерських практик.

Планування фермерського виробництва має бути гнучким і універсальним, щоб забезпечити адаптивність до різних сценаріїв розвитку та численних змін у зовнішньому середовищі. Управління господарством передбачає створення механізмів моніторингу й контролю за результатами виконання планів, аналіз змін ринкових тенденцій і дій конкурентів. Надійна інформація необхідна для розробки маркетингових стратегій, визначення обсягів інвестицій, створення ринкових продуктів, формування конкурентних стратегій і розвитку людського капіталу.

Конкурентна стратегія фермерського господарства має ґрунтуватися на моделях розвитку як самого фермерства, так і місцевої громади. На основі загальної концепції формулюються стратегічні цілі, а ключові рішення повинні мати довгострокову перспективу, оскільки фермерство, зелений туризм і гастрономія є комплексними видами діяльності з тривалим періодом реалізації та значним впливом на територію. Ці сектори потребують довгострокових інвестицій, створюють взаємозв’язки між різними галузями економіки та суспільства, а розвиток локальних продуктів, аграрних практик, гастрономічної культури й традицій виходить за рамки окремих стратегій.

Планування має спиратися на консенсус між місцевими агентами, щоб забезпечити його сприйняття, розуміння та реалізацію в довгостроковій перспективі. Територіальний розвиток, орієнтований на фермерське господарство, сприяє культурній, соціальній та екологічній стійкості, підвищенню конкурентоспроможності та покращенню якості життя місцевого населення.

3.2. Напрямки державного регулювання розвитку фермерських господарств в умовах воєнного стану

Для підвищення ефективності інвестиційно-інноваційної діяльності в аграрному секторі необхідно вдосконалити механізми залучення капітальних вкладень [63, с. 46]. Основним шляхом оптимізації структури формування та розподілу доходів фермерських господарств є визначення ключових напрямів реінвестування прибутку [62, с. 63].

У складних умовах держава впроваджує комплекс заходів для підтримки фермерських господарств, серед яких:

Фінансова підтримка: полегшення процедур доступу до державних субсидій і пільгових кредитів; компенсація частини витрат на закупівлю сільськогосподарської техніки та паливно-мастильних матеріалів; зменшення податкового навантаження через запровадження пільгових умов оподаткування.

Організація збуту продукції: розробка нових логістичних шляхів для експорту аграрної продукції; зростання обсягів державних закупівель вітчизняної сільськогосподарської продукції для забезпечення внутрішнього ринку.

Сприяння розвитку фермерських кооперативів включає такі заходи: – забезпечення доступу до інформаційних ресурсів і консультаційних послуг; – надання фермерам актуальної інформації про програми підтримки, зміни в

законодавстві та ринковий попит; – консультування щодо ведення фермерського господарства в умовах воєнного стану.

Основним органом виконавчої влади, відповідальним за формування та реалізацію державної аграрної політики, є Міністерство аграрної політики та продовольства України (Мінагрополітики). До підпорядкованих структур Мінагрополітики належать Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру, регіональні департаменти цієї служби, а також її районні відділи. Інші органи виконавчої влади, залучені до надання бюджетної та небюджетної підтримки фермерства, включають Міністерство фінансів України, Державну казначейську службу України та її регіональні управління. Серед неурядових організацій, що надають небюджетну підтримку, виокремлюються Асоціація фермерів та приватних землевласників України, її регіональні осередки, кредитні спілки та їхні регіональні відділення, а також міжнародні організації, зокрема Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО).

Державна політика щодо підтримки розвитку фермерських господарств в умовах воєнного стану постійно еволюціонує, адаптуючись до нових викликів і потреб аграрного сектору.

Серед ключових проблем, з якими стикаються фермерські господарства в Україні під час війни, можна виокремити:

- Руйнування інфраструктури: бойові дії спричинили значні пошкодження логістичних ланцюгів, елеваторів, складських приміщень та інших об’єктів, необхідних для функціонування господарств.
- Скорочення посівних площ: через бойові дії та замінування значна, частина сільськогосподарських земель стала непридатною для використання.
- Нестача робочої сили: мобілізація чоловіків фермерського віку до лав Збройних Сил України призвела до дефіциту працівників на фермах.
- Підвищення цін на ресурси: зростання вартості палива, добрив, пестицидів та інших матеріалів суттєво знижує рентабельність господарств.

- Обмеження експорту: блокада морських портів значно ускладнила вивезення сільськогосподарської продукції на міжнародні ринки.

Попри ці труднощі, українські фермери демонструють надзвичайну стійкість, продовжуючи забезпечувати країну продовольством. Їхня відданість і наполегливість є прикладом для наслідування.

Держава спільно з міжнародними організаціями надає вагому підтримку фермерським господарствам, що дозволяє їм зберігати виробничі потужності та відігравати ключову роль у гарантуванні продовольчої безпеки України.

Водночас війна відкрила нові перспективи для розвитку фермерства, зокрема через доступ до ринків країн Європейського Союзу, що створює додаткові можливості для збуту продукції.

Загалом, державне регулювання розвитку фермерських господарств у системі агропромислового комплексу (АПК) України в умовах воєнного стану спрямоване на досягнення таких цілей:

1. Забезпечення продовольчої безпеки країни:

- зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції;
- гарантування доступності продовольчих товарів для всіх категорій населення.

2. Підтримка фермерських господарств:

- надання фінансової та інших форм допомоги;
- формування сприятливого середовища для здійснення фермерської діяльності.

3. Стимулювання розвитку АПК:

- впровадження інноваційних технологій і сучасних методів господарювання;
- залучення додаткових інвестицій у агропромисловий комплекс.

Для ефективної реалізації цих завдань державна політика в аграрній сфері має залишатися гнучкою та здатною оперативно адаптуватися до нових викликів.

Сучасні аграрні реформи в Україні спрямовані на досягнення трьох основних цілей:

1. Формування стійкого аграрного виробництва**:** сільське господарство має поєднувати високу продуктивність із екологічною безпекою та здатністю адаптуватися до кліматичних змін.
2. Соціально-економічний розвиток сільських територій**:** це передбачає підвищення якості життя селян через створення нових робочих місць, покращення доступу до освіти, медичних послуг та розвиток інфраструктури.
3. Екологізація аграрного виробництва**:** зменшення негативного впливу на довкілля шляхом застосування екологічно орієнтованих методів господарювання та скорочення використання хімічних речовин.

Реалізація цих цілей можлива лише за умови розвитку різноманітних форм господарювання в аграрному секторі. Поряд із великими агрохолдингами мають активно функціонувати фермерські господарства, сімейні ферми та кооперативи.

Фермерські господарства є невід’ємною частиною агропромислового комплексу України, відіграючи важливу роль у виробництві сільськогосподарської продукції, забезпеченні зайнятості та сприянні розвитку сільських громад.

Розвиток аграрного підприємництва та фермерських господарств має ґрунтуватися на програмно-цільовому підході, який передбачає чітке формулювання цілей, завдань і очікуваних результатів, а також концентрацію ресурсів для їх досягнення.

Концептуальні основи розвитку аграрного підприємництва мають бути чітко сформульованими та узгодженими з цілями модернізації сільського господарства. Вони повинні охоплювати комплекс взаємопов’язаних заходів, спрямованих на подолання ключових проблем аграрного сектору.

Серед основних напрямів розвитку аграрного підприємництва та фермерських господарств виокремлено такі:

1. Фінансова підтримка, яка включає надання фермерам пільгових кредитів, субсидій та інших форм фінансової допомоги для забезпечення їхньої економічної стійкості.

2. Податкові стимули, до яких відноситься зменшення податкового навантаження на фермерські господарства через запровадження пільгових умов оподаткування;

3. Інформаційно-консультаційна підтримка, що дає можливість забезпечити фермерів актуальними даними про сучасні технології, ефективні методи господарювання та можливості ринків збуту;

4. Розвиток інфраструктури, до якої відноситься спорудження транспортних шляхів, складських комплексів та інших об’єктів, необхідних для ефективного функціонування фермерських господарств;

5. Сприяння збуту продукції, тобто допомога у встановленні каналів реалізації сільськогосподарської продукції, включаючи доступ до внутрішніх і зовнішніх ринків.

Реалізація зазначених та інших заходів сприятиме створенню сприятливого середовища для розвитку аграрного підприємництва та фермерських господарств в Україні, що стане основою для досягнення стратегічних цілей аграрних реформ.

Сучасні трансформації в аграрному секторі спрямовані на три основні завдання:

– Формування стійкого аграрного виробництва: сільське господарство має поєднувати високу продуктивність із екологічною безпекою та здатністю протистояти кліматичним змінам.

– Соціально-економічний розвиток сільських територій: це передбачає покращення умов життя селян через створення нових робочих місць, розширення доступу до освіти, медичних послуг та модернізацію інфраструктури.

– Екологізація аграрного виробництва: зниження негативного впливу на довкілля шляхом застосування екологічно чистих технологій і зменшення використання хімічних речовин.

Досягнення цих цілей можливе лише за умови розвитку різноманітних форм господарювання в аграрному секторі, що передбачає співіснування великих агрохолдингів із фермерськими господарствами, сімейними фермами та кооперативами.

Фермерські господарства відіграють ключову роль у структурі агропромислового комплексу України, забезпечуючи виробництво сільськогосподарської продукції, створення робочих місць і сприяючи розвитку сільських громад.

Розвиток аграрного підприємництва та фермерських господарств має ґрунтуватися на програмно-цільовому підході, який передбачає чітке визначення цілей, завдань і очікуваних результатів, а також ефективне спрямування ресурсів на їх реалізацію.

Одним із перспективних напрямів розвитку фермерства є виробництво біопалив. Використання біомаси (рослинних залишків, тваринних відходів тощо) для створення біопалив може стати додатковим джерелом доходу для фермерів і сприяти екологізації аграрного сектору [25, 62].

Переваги виробництва біопалив фермерськими господарствами включають:

- ✓ Додатковий дохід: виробництво та продаж біопалив відкриває нові фінансові можливості, підвищуючи економічну стійкість фермерів;
- ✓ Екологічність: біопаливо, як відновлювальний ресурс, є більш екологічною альтернативою викопному паливу, зменшуючи викиди парникових газів;
- ✓ Енергетична автономність: використання біопалив дозволяє фермерам знижувати залежність від нестабільних цін на традиційні енергоносії;

✓ Утилізація відходів: переробка сільськогосподарських відходів, таких як солома, лушпиння чи гній, у біопаливо сприяє ефективному управлінню ресурсами;

✓ Створення робочих місць: розвиток біоенергетики стимулює появу нових робочих місць у сільських регіонах [13, 62].

Попри виклики, виробництво біопалив має значний потенціал для фермерських господарств. За умов державної підтримки, технологічного прогресу та зростання попиту на екологічно чисті джерела енергії біопаливо може стати важливим елементом енергетичної безпеки та сталого розвитку аграрного сектору.

Основні пропозиції щодо вдосконалення державної підтримки фермерських господарств в умовах воєнного стану в Україні включають такі заходи:

1. Фінансова підтримка через:

- збільшення обсягів дотацій: підвищення розміру субсидій на одиницю оброблюваної землі; розширення переліку видів діяльності, які можуть претендувати на дотації.
- пільгове кредитування: запровадження програм кредитування з відсотковими ставками, нижчими за ринкові; збільшення доступних кредитних ресурсів для фермерів.
- компенсація витрат: відшкодування частини витрат на закупівлю сільськогосподарської техніки та палива; розширення переліку техніки, що підлягає компенсації, та підвищення розміру компенсації за паливо.
- зменшення податкового навантаження: звільнення від ПДВ імпорту окремих видів сільгосптехніки, обладнання та запчастин; скасування акцизного збору на паливо для аграрних виробників.

2. Стимулювання збуту продукції через:

- розвиток логістичних маршрутів: активізація використання залізничного та річкового транспорту для експорту; спрощення процедур експорту через порти сусідніх країн.

- державні закупівлі: впровадження програм закупівель зернових і олійних культур за цінами, що покривають витрати фермерів; збільшення обсягів закупівель для потреб Збройних Сил України та інших державних установ.

3. Інформаційно-консультаційна підтримка через:

- Доступ до інформації: створення єдиного інформаційного порталу для фермерів із актуальними новинами, довідковими матеріалами та контактами державних органів; запуск гарячої лінії для оперативних консультацій.
- Консультаційні послуги: організація безкоштовних вебінарів і семінарів із питань ведення господарства в умовах війни; створення консультаційних центрів на базі регіональних підрозділів Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру.

4. Додаткові заходи підтримки через забезпечення ресурсами та надання гуманітарної допомоги у вигляді насіння та добрив; запровадження програм пільгового придбання цих ресурсів.
5. Перспективні ініціативи через створення страхового фонду: формування державного фонду страхування ризиків у сільському господарстві для захисту фермерів від непередбачуваних втрат.

Запропонований державний фонд страхування має забезпечувати відшкодування фермерам збитків, спричинених воєнними діями, природними катаклізмами та іншими непередбачуваними обставинами. Крім того, доцільно впровадити програми підтримки фермерів, які переходять на органічне землеробство, через надання субсидій на придбання необхідного обладнання та засобів виробництва.

Очікувані результати від реалізації запропонованих заходів державної підтримки фермерства в умовах воєнного стану включають:

1. Зростання обсягів сільськогосподарського виробництва. Фінансова допомога, доступ до ресурсів та інформаційна підтримка дозволять

фермерам наростити виробництво продукції, що сприятиме зміцненню продовольчої безпеки України та зменшенню залежності від імпорту.

2. Забезпечення стійкості фермерських господарств. Запропоновані ініціативи допоможуть фермерам зберегти свою діяльність в умовах війни, що сприятиме підтримці робочих місць у сільських регіонах і розвитку аграрного сектору.

3. Розширення експорту сільськогосподарської продукції. Створення нових логістичних маршрутів і збільшення державних закупівель української продукції відкриють фермерам доступ до нових ринків збуту, що позитивно вплине на експортні надходження та економічну ситуацію в країні.

4. Покращення інформаційного забезпечення фермерів. Надання актуальної інформації про програми підтримки, законодавчі зміни та ринковий попит, а також консультаційна допомога з ведення господарства в умовах війни підвищать ефективність і рентабельність фермерських господарств.

5. Захист прав фермерів. Запровадження мораторію на відчуження земельних ділянок і спрощення процедур оренди землі допоможуть фермерам убезпечити свої права та інвестиції.

6. Мінімізація ризиків господарської діяльності. Створення державного фонду страхування ризиків і програм підтримки органічного землеробства дозволять фермерам знизити вразливість до негативних факторів і підвищити стійкість своїх господарств.

Вивчення проблем державного регулювання розвитку фермерських господарств в умовах воєнного стану є надзвичайно актуальним і має стратегічне значення для гарантування продовольчої безпеки України. Результати таких досліджень можуть слугувати основою для розробки практичних рекомендацій для державних інституцій і фермерських господарств, спрямованих на підтримку аграріїв, стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та зміцнення продовольчої стабільності країни.

Запропоновані заходи державної підтримки фермерства в умовах воєнного стану мають на меті:

- забезпечення продовольчої безпеки України шляхом нарощування обсягів виробництва;

- сприяння розвитку аграрного сектору через створення сприятливих умов для фермерської діяльності;

- стимулювання створення нових робочих місць у сільських регіонах;

- покращення економічного стану країни завдяки активізації аграрного потенціалу.

Для досягнення зазначених цілей критично важливо забезпечити ефективну імплементацію запропонованих заходів. Це вимагає чіткої координації між органами державної влади, фермерськими асоціаціями та іншими зацікавленими сторонами.

Вивчення проблем державного регулювання розвитку фермерських господарств в умовах воєнного стану є надзвичайно актуальним і має стратегічне значення для гарантування продовольчої безпеки України. Результати таких досліджень можуть слугувати основою для розробки практичних рекомендацій для державних інституцій і фермерських господарств, спрямованих на підтримку аграріїв, стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та зміцнення продовольчої стабільності країни.

Для досягнення зазначених цілей критично важливо забезпечити ефективну імплементацію запропонованих заходів. Це вимагає чіткої координації між органами державної влади, фермерськими асоціаціями та іншими зацікавленими сторонами.

Висновки до розділу ІІІ. Проведений аналіз державного регулювання розвитку фермерських господарств в умовах воєнного стану в Україні свідчить про його ключову роль у забезпеченні продовольчої безпеки, підтримці аграрного сектору та соціально-економічному розвитку сільських територій.

У складних умовах війни держава впроваджує комплекс заходів, спрямованих на фінансову підтримку фермерів, зокрема через пільгове кредитування, дотації, компенсацію витрат на техніку та паливо, а також зниження податкового навантаження. Важливим напрямом є сприяння збуту продукції шляхом створення нових логістичних маршрутів і розширення державних закупівель, що відкриває фермерам доступ до ринків і сприяє економічній стабільності.

Інформаційно-консультаційна підтримка, забезпечення ресурсами (насінням, добривами) та розвиток інфраструктури є невід'ємними елементами державної політики, які підвищують ефективність і рентабельність фермерських господарств. Окремої уваги заслуговують ініціативи щодо створення державного фонду страхування ризиків і підтримки органічного землеробства, які знижують вразливість фермерів до форс-мажорних обставин і сприяють екологізації аграрного виробництва.

Перспективним напрямом розвитку фермерства є виробництво біопалив, яке не лише забезпечує додатковий дохід і створює робочі місця, але й сприяє енергетичній автономності та утилізації сільськогосподарських відходів. Однак для реалізації цього потенціалу необхідна цілеспрямована державна підтримка, включаючи технологічні та фінансові стимули.

Для досягнення стратегічних цілей аграрних перетворень – стійкого виробництва, соціального розвитку села та екологізації АПК – необхідна чітка координація між органами влади, фермерськими організаціями та міжнародними партнерами. Відсутність спеціалізованої програми підтримки малих форм господарювання є одним із обмежень, яке потребує вирішення через розробку комплексної стратегії. Запропоновані заходи, за умови їх ефективної реалізації, сприятимуть зміцненню фермерських господарств, підвищенню їхньої конкурентоспроможності та забезпеченню продовольчої безпеки України.

ВИСНОВКИ

У першому розділі дослідження систематизовано теоретичні засади функціонування фермерських господарств як ключової складової агропромислового комплексу України. Фермерство відіграє важливу роль у забезпеченні продовольчої безпеки, створенні робочих місць і соціально-економічному розвитку сільських територій. Аналіз концептуальних підходів показав, що сучасний розвиток аграрного сектору має базуватися на принципах сталого розвитку, екологізації виробництва та інноваційних методах господарювання. Особлива увага приділена багатоукладності сільського господарства, де фермерські господарства, сімейні ферми та кооперативи співіснують із великими агрохолдингами, забезпечуючи диверсифікацію сектору. Важливим є програмно-цільовий підхід, який передбачає чітке формулювання цілей, завдань і концентрацію ресурсів для їх реалізації, що є основою для активізації аграрного підприємництва.

У другому розділі проведено оцінку поточного стану фермерських господарств в Україні в умовах воєнного стану. Встановлено, що фермери стикаються з низкою проблем: руйнування інфраструктури (логістичних ланцюгів, складів, елеваторів), скорочення посівних площ через замінування, дефіцит робочої сили внаслідок мобілізації, зростання цін на ресурси (паливо, добрива, пестициди) та ускладнення експорту через блокаду морських портів. Попри ці виклики, фермерські господарства демонструють високу стійкість, забезпечуючи країну продовольством. Війна також відкрила нові можливості, зокрема доступ до ринків Європейського Союзу та розвиток виробництва біопалив із сільськогосподарських відходів, що сприяє додатковому доходу, екологізації та енергетичній автономності. Як зазначає С. Березюк, відходи рослинництва та тваринництва можуть використовуватися для локальних проєктів біоенергетики або як органічні добрива (дигестат), що підкреслює потенціал органічного землеробства.

Третій розділ присвячено аналізу механізмів державного регулювання та розробці практичних рекомендацій. В умовах воєнного стану держава

впроваджує комплекс заходів для підтримки фермерів, включаючи фінансову підтримку (пільгові кредити за програмою «Доступні кредити 5-7-9%», дотації, компенсація витрат на техніку та паливо), зниження податкового тиску (звільнення від ПДВ на імпорт техніки, скасування акцизу на паливо), сприяння збуту (розвиток нових логістичних маршрутів, державні закупівлі), інформаційно-консультаційну підтримку (створення інформаційних порталів, вебінари, консультаційні центри) та забезпечення ресурсами (насіння, добрива). Запропоновано створення державного фонду страхування ризиків для компенсації збитків від війни, стихійних лих та інших форс-мажорів, а також програми підтримки органічного землеробства через дотації на закупівлю засобів виробництва. Відсутність спеціалізованої програми підтримки малих форм господарювання залишається суттєвим обмеженням, яке потребує вирішення.

Дослідження підкреслює стратегічне значення фермерських господарств для досягнення цілей аграрних реформ: створення стійкого виробництва, соціального розвитку села та екологізації АПК. Виробництво біопалив визначено як інноваційний напрям, який забезпечує додатковий дохід, утилізацію відходів, створення робочих місць і зниження викидів парникових газів, сприяючи енергетичній незалежності фермерів. Органічне землеробство, зокрема переробка відходів на дигестат, має значний потенціал для локальних громад, що підтверджується дослідженнями. Для реалізації цих напрямів необхідна державна підтримка у вигляді фінансових стимулів, технологічного забезпечення та доступу до ринків. Розвиток інфраструктури, зокрема доріг і складських приміщень, є критично важливим для підвищення конкурентоспроможності фермерів.

Результати дослідження мають практичне значення для розробки державної політики та підтримки фермерських господарств. Запропоновані заходи, такі як створення страхового фонду, інформаційного порталу, пільгових програм кредитування та підтримки біоенергетики, сприятимуть підвищенню рентабельності й стійкості фермерів. Для ефективної реалізації необхідна

координація між Міністерством аграрної політики та продовольства України, регіональними органами влади, фермерськими асоціаціями (наприклад, Асоціацією фермерів та приватних землевласників України) та міжнародними організаціями, такими як ФАО. Гнучка та адаптивна державна політика, що враховує воєнні виклики, є запорукою зміцнення продовольчої безпеки, економічного зростання та сталого розвитку аграрного сектору України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамович І. А. Теоретичні основи та форми прояву аграрного бізнесу. *Ефективна економіка*. 2012. № 12. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/index. php?operation=907

2. Андрійчук В.Г. Економіка підприємств агропромислового комплексу : підручник. Київ. КНЕУ. 2013. 779 с.

3. Беженар І.М., Скиба Г.І., Кравченко С.А. Аналітична оцінка розвитку сільських територій. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Економічні науки.* 2022. Вип. 2 (65). С. 66-78. Retrieved from URL: http://www.journals.maup.com.ua/ index.php/economics.

4. Беженар, І. М. та Грищенко, О. Ю., 2023. Фермерські господарства в Україні: стан та перспективи розвитку. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління,* 9 [online] DOI: https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-9-04-14

5. Беженар, І. М., 2022. Можливості використання інтернет-маркетингу в діяльності сімейних ферм. *Аграрна економіка*, 15 (3–4), р. 66-74 [online] Доступно: http://agrarianeconomy.lnau.edu.ua/images/docs/ae_2022_15_3-4/AE-15_3-4_8.pdf

6. Беженар, І. М., 2022. Цифровізація: можливості для фермерських господарств. *Сучасні виклики сталого розвитку бізнесу: тези виступів III Міжнар. наук.-практ. конф.* Житомир, р. 112–113 [online] Доступно: https://www.prostir.ua/event/iii-mizhnarodna-naukovo-praktychna- konferentsiya-suchasni-vyklyky-staloho-biznesu/ .

7. Березюк С. В., Гонтарук Я. В., Ясінська Б. О. Забезпечення продовольчої безпеки держави в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство.* 2023. Випуск 47. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-4744

8. Більше сотні тварин загинули: вівчар пригнав з Донеччини на Волинь врятованих овець. Suspilne.media. 2023. URL: https://suspilne.media/264710-bilse-sotni-tvarin-zaginuli-vivcar-prignav-z-doneccini-na-volin-vratovanih-ovec.

9. Бородіна, О. та Прокопа, І., 2014. Сімейні фермерські господарства: проблеми формалізації. *Дзеркало тижня*, 35, p. 6.

10. Витрати та ефективність виробництва продукції в сільськогосподарських підприємствах (моніторинг) / О.Г. Шпикуляк, Ю.П. Воскобійник, О.В. Овсянніков та ін.; За ред. О.Г. Шпикуляка, Ю.П. Воскобійника, О.В. Овсяннікова. К.: 2007. 294 с.

11. Вплив пандемії COVID-19 на розвиток аграрного сектору й продовольчу безпеку держави: *монографія/* Ходаківська О.В., Пугачов М.І., Патика Н.І. та ін. Київ: ННЦ ІАЕ, 2021. 456 с.

12. Гайдуцький, П. І., 2015. Трансформація аграрного сектору економіки до ринкових умов господарювання. *Економіка АПК*, 11, p. 5-13.

13. Гончарук І. В., Ємчик Т. В., Купчук І. М., Телекало Н. В., Гонтарук Я. В. Напрями вдосконалення вирощування та переробки кукурудзи на біопаливо. *Таврійський науковий вісник. Серія: Сільськогосподарські науки*. 2022. Випуск 125. С. 25–32 DOI: https://doi.org/10.32851/2226-0099.2022.125.4

14. Горьовий В.П. Фермерство України: теорія, методологія, практика : моногр. / В. П. Горьовий. – К. : ННЦ ІАЕ, 2007. – 540 с.

15. Горьовий В. П. Менеджмент фермерських гос- подарств: навч. посіб. / за ред. В. П. Горьового. К.: Центр учбової л-ри, 2014. 366 с.

16. Господарський кодекс України. Х.: ТОВ «Одіс- сей», 2007. 240 с.

17. Губені Ю.Е. Підприємництво: доступно, стисло, для жителів села. Інформаційна брошура. Львів: КП «Кам'янка-Бузька районна друкарня», 2022. 44 с.

18. Гуменюк М.М. , Шпикуляк О.Г., Неміш Д.В., Шеленко Д.І. Інституціоналізація державної підтримки розвитку малого аграрного підприємництва в умовах воєнного стану: регіональний аспект. *Вісник аграрної науки. 2023. №11.* С. 67 – 76.

19. Дашевська Н.С. Маркетингове забезпечення збуту продукції тваринництва в сучасних умовах. URL: http://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/5.3/100.pdf

20. За корову виплачують 10 тис. грн. Як громади підтримують аграрну галузь. Agroportal.ua. 2023. URL: https://agroportal.ua/news/finansy/za-korovu-viplachuyut-10-tis-grn-yak-gromadi-pidtrimuyut-agrarnu-galuz.

21. Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» / Верховна Рада України. Київ: Парлам. вид-во, 1997. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/469/97-%D0%B2%D1%80.

22. Закон України «Про фермерське господарство» / Верховна Рада України. Київ: Парлам. вид-во, 2003. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/973-15

23. Земельний кодекс України / Верховна Рада України. Київ: Парлам. вид-во, 2002. URL: http:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14 (дата звер- нення: 10.09.2019).

24. Зіньцьо Ю. В. Суть, класифікація та типи фермерських господарств в Україні. Перспективи сталого розвитку економіки: національний та регіональний аспекти: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Дніпропетровськ, 3–4 квіт. 2015, Дніпропетровськ, 2015. Ч. 1. С. 111–114.

25. Калетнік Г. М. Перспективи підвищення енергетичної автономії підприємств АПК в рамках виконання енергетичної стратегії України. *Вісник аграрної науки Причорномор'я.* 2019. Вип. 4 (104). С. 90–98. DOI: https://doi.org/10.31521/2313-092X/2019-4(104)-10

26. Концепція розвитку сімейних фермерських господарств на період до 2030 року: проєкт / [Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, О. Г. Шпикуляк, В. А. Мамчур, Р. Я. Корінець], 2021. Київ: ННЦ

27. Карунос С.А. Значення фермерських господарств у підвищенні конкурентоспроможності аграрного виробництва. URL: http://www.rusnauka.com/9_ KPSN_2011/Economics/12_83959.doc.htm

28. Кононенко О. М. Регулювання земельних відносин у забезпеченні сталого розвитку сільських територій : автореф. дис. канд. екон. наук. Київ, 2021. 20 с.

29. Концепція розвитку сімейних фермерських господарств на період до 2030 року : проєкт / Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, О. Г. Шпикуляк, В. А. Мамчур, Р. Я. Корінець. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2021. 20 с.

30. Копитко В. І., Копитко О. В. Підвищення ефективності державного регулювання аграрного сектора АПК у воєнний та післявоєнний період. *Економіка та суспільство*. 2023. Випуск 52. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-35

31. Костур О.Д. Фермерське господарство як організаційно-правова форма ведення товарного сільськогосподарського виробництва в Україні та державах СНД: порівняльно-правовий аналіз. Актуальні проблеми вдосконалення чинного вдосконалення законодавства України. 2014. Вип. 35. С. 171−183. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2014_35_18.

32. Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., Мамчур В. А., Корінець Р. Я. Концепція розвитку сімейних фермерських господарств на період до 2030 року. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2021. 20 с.

33. Лупенко Ю., Шпикуляк О., Малік М., Ксенофонтова К., Морозова А. Розвиток сімейних фермерських господарств в умовах воєнного часу та реалізації перспективи повоєнного відновлення України. *Аграрна економіка*. 2023. Т 16. № 1-2. С. 9-22.

34. Лупенко Ю.О., Шпикуляк О.Г. Передмова /Розвиток малих аграрних підприємств у ринковому інституційному середовищі: індикатори та ефективність /Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Лупенко Ю.О., Шпикуляк О.Г., Малік М.Й. та ін.]; за ред. О.Г. Шпикуляка. К. : ННЦ «ІАЕ», 2017. 204 с. С. 3 – 7.

35. Майовець Є.Й. Аграрне підприємництво в Україні : моногр. / Є. Й. Майовець. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 428 с.

36. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., Шеленко Д. І., Дюк А. А., Морозова А. М. Фермерські господарства як чинник розвитку сільських територій. *Український журнал прикладної економіки та техніки.* 2023. Т. 8. № 2. С. 199-206. DOI: https://doi.org/10.36887/2415-8453-2023-2-29.

37. Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. Кадровий потенціал аграрних підприємств: управлінський аспект. К.: ННЦ "ІАЕ", 2005. 370 с.

38. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. Тенденції і перспективи розвитку особистих селянських господарств. *Економіка АПК*. 2018. № 1. С. 11–20.

39. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., Мамчур В. А. Інституційна формалізація розвитку сімейних фермерських господарств в Україні. *Економіка АПК.* 2018. № 10. С. 72–86.

40. Маренич, Т. Г. та Борисовський, Д. В., 2015. Фермерство в Україні та перспективи його функціонування. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка*, 161, p. 37-50 [online] Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vkhdtusg_2015_161_7

41. Наїр Чандран. Держава сталого розвитку. Майбутнє урядування, економіки та суспільства /пер. з англ. під ред. І. Гнатковської. Київ: Наш Формат, 2020. 288 с.

42. Нечитайло В.В. Сільське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с.

43. Науково-практичні рекомендації з обґрунтування методичних підходів щодо ефективної реструктуризації аграрної галузі в умовах сталого розвитку сільських територій /А.В. Сава, М.Г. Саєнко, О.Р. Олійник, О.М. Довгань, Я.В. Мандибура, І.І. Погребняк, І.С. Соловей. Тернопіль: ТДСГДС ІКСГП НААН, 2015. 80 с.

44. Національна доповідь «Цілі Сталого Розвитку: Україна». URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/20206/SDGs_NationalReportUA_Web_1.pdf

45. Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств : монографія / Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 212 с.

46. Організація сімейних фермерських господарств: методичні рекомендації / укладачі Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2020. 92 с.

47. Перспективні форми організації господарської діяльності на селі: наукова доповідь / Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» /[кол. авторів: Ю.О. Лупенко, О.Г. Шпикуляк, В.Я. Месель-Веселяк, та ін.] К. : ННЦ «ІАЕ», 2019. 114 с.

48. Підприємницька діяльність в аграрній сфері економіки: монографія/[Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, О. Г. Шпикуляк та ін.]; за ред. М. Й. Маліка. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2023. 208 с.

49. Про внесення змін до Закону України "Про фермерське господарство" щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств: Закон України № 1067-VIII від 31.03.2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 1067-19#Text.

50. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України № 1877-IV від 24 червня 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15#Text.

51. Про фермерське господарство: Закон України № 973-IV від 19 червня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/973-15#Text.

52. Пугачов М., Шпикуляк О. Концептуальні оцінки функціонування аграрних підприємницьких формувань в умовах воєнного стану/ *Розвиток аграрного сектору та сільських територій в умовах воєнного часу й повоєнного відновлення України* : *Матер. міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 28 вер. 2023 р.* / Редкол.: Ю. О. Лупенко, М. І. Пугачов, О. М. Нечипоренко та ін. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2023. С. 69 – 72.

53. Розвиток сільськогосподарської кооперації в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови аграрної економіки/ [М. Й. Малік, Ю. О. Лупенко, О. Г. Шпикуляк та ін.]; за ред. М. Й. Маліка. Київ: ННЦ „ІАЕ”, 2023. 196 с.

54. Розвиток форм господарювання в сільському господарстві: проблеми і рішення: Наукова доповідь / Національний науковий центр «Інститут

аграрної економіки»; за ред. Ю.О. Лупенка [кол. авторів: Ю.О. Лупенко, В.Я. Месель-Веселяк, О.Г. Шпикуляк та ін.]. К. : ННЦ «ІАЕ», 2018. 54 с.

55. Розвиток фермерства та кооперації. https:// www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/ekonomichne- zrostannya/rozvitok-fermerstva-ta-kooperaciyi.

56. Савка М. В., Баланюк І. Ф. Організаційно-економічні засади розвитку фермерських господарств в умовах трансформування аграрного сектору: монографія. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2021. 212 с.

57. Сільське господарство України 2022: статистичний збірник, 2023. Київ: Державна служба статистики України [online] Доступно: https://www.ukrstat.gov.ua

58. Статистичний збірник «Сільське господарство України» 2016-2021 рр. / Державна служба статистики України, 2023. URL: www.ukrstat.gov.ua.

59. Стратегія розвитку підприємництва, кооперації та агропромислової інтеграції в умовах воєнного часу та повоєнного відновлення аграрної економіки України /[Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, О. Г. Шпикуляк та ін.]. Київ: ННЦ „IAE", 2022. 32 с.

60. Україна – одна зі світових аграрних ліде- рів. URL: http://businessviews.com.ua/ru/business/id/ lushaja-infografika-iz-infograficheskogospravochnika- agrobiznes-ukrainy-2017-1650

61. Формування та функціонування інтегрованих структур в аграрному секторі економіки України на засадах сталого розвитку сільських територій /[Ю. О. Лупенко, О. Г. Шпикуляк, М. Й. Малік та ін.]. за. ред. О.Г. Шпикуляка. Київ: ННЦ „IAE", 2022. 52 с

62. Фурман І. В. Вектори підвищення ефективності управління прибутком підприємства. *Науковий вісник Національної академії статистики, обліку та аудиту: збірник наукових праць*. 2017. № 3. С. 55–64

63. Фурман І. В. Система фінансового регулювання аграрного сектору України: оцінка сучасного стану та активізація функціонування. *Економіка.*

Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики. 2017. № 5. С. 35–50.

64. Фурман І. В., Дмитрик О. В. Формування стратегічних напрямів розвитку сільських територій. *Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка.* 2022. Випуск 13. С. 46–53. DOI: https://doi.org/10.32782/2708-0366/2022.13.5

65. Фурман І. В., Дмитрик О. В., Лисогор І. О. Стратегічні напрями розвитку біоенергетичного потенціалу Іллі- нецької територіальної громади. *Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка.* 2023. Випуск 15. С. 134–143. DOI: https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.15.16

66. Фурман І.В. Кредитування – важливий напрям активізації діяльності фермерських господарств. зб. наук. праць Віницького національного аграрного ун-ту. Серія: Економічні науки. Вінниця, 2010. Вип. 5, том 2. С. 125–129.

67. Чеботар С.І., Шевчик М.Г., Рябчик І.В. Марке- тинг: навч. посіб. Київ, 2009. 240 с.

68. Шеленко Д.І. Організаційно-правові форми сільськогосподарських підприємств в економічному вимірі. Івано-Франківськ : Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2019. 476 с.

69. Шпикуляк О.Г. Ефективність управління аграрним підприємством. *Економіка АПК.* 2005. № 3. С. 22-25.

70. Шпикуляк О.Г. Загальноекономічні та соціальні ефекти розвитку малих аграрних підприємств / Розвиток малих аграрних підприємств у ринковому інституційному середовищі: індикатори та ефективність /Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Лупенко Ю.О., Шпикуляк О.Г., Малік М.Й. та ін.]; за ред. О.Г. Шпикуляка. К. : ННЦ «ІАЕ», 2017. 204 с. С. 28 – 35.

71. Шпикуляк О.Г. Методичні положення індикативної оцінки розвитку малих аграрних підприємств / Розвиток малих аграрних підприємств у ринковому інституційному середовищі: індикатори та ефективність /Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Лупенко Ю.О.,

Шпикуляк О.Г., Малік М.Й. та ін.]; за ред. О.Г. Шпикуляка. К. : ННЦ «ІАЕ», 2017. 204 с. С. 13 – 21.

72. Шпикуляк О.Г. Методичні положення індикативної оцінки розвитку малих аграрних підприємств / Розвиток малих аграрних підприємств у ринковому інституційному середовищі: індикатори та ефективність /Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Лупенко Ю.О., Шпикуляк О.Г., Малік М.Й. та ін.]; за ред. О.Г. Шпикуляка. К. : ННЦ «ІАЕ», 2017. 204 с. С. 13 – 21.

73. Шпикуляк О.Г. Теоретичні засади розвитку підприємництва в інституційному механізмі ринку / Розвиток малих аграрних підприємств у ринковому інституційному середовищі: індикатори та ефективність /Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Лупенко Ю.О., Шпикуляк О.Г., Малік М.Й. та ін.]; за ред. О.Г. Шпикуляка. К. : ННЦ «ІАЕ», 2017. 204 с. С. 8 – 12.

74. Шпикуляк, О. Г., Беженар, І. М., Рибачук, В. П. та Ксенофонтова, К. Ю., 2023. Концептуальні перспективи розвитку «зеленого» бізнесу фермерських господарств в Україні. *Modern Economics*, 40, p. 68–75. DOI: https://doi.org/10.31521/modecon.V40(2023)-10 [online] Доступно: https://modecon.mnau.edu.ua/issue/40-2023/shpykuliak.pdf

75. Шпикуляк, О. та Малік, М. (ред.), 2023. Розвиток фермерських господарств у сучасних умовах функціонування аграрного сектору економіки України: колективна монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ». DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.1234567.

76. Шпикуляк О. Г., Малік М. Й. Становлення організаційно-економічної моделі сімейного фермерства в Україні: інституційні засади, проблеми та пріоритети. *Економіка АПК*. 2019. № 9. С. 86–98.

77. Яців І.Б. Конкурентоспроможність сільськогос- подарських підприємств : монографія / І.Б. Яців. – Львів : Український бестселер, 2013. – 427 с.

78. Economic Expert Platform. URL: https://www.economics.org.ua/index.php/blog/349-rinok-orendi-zemli.

79. Kravchenko S., Malik M., Shpykuliak O., Diuk A. (2023). Adaptive approach in the system of management and marketing research of business entities in agriculture. *Methods of improving the economy, tourism and management:* collective monograph / Andrushchak I., Chudovets V., Rechun O., etc. International Science Group. USA, Boston: Primedia eLaunch, p. 126-136. DOI: 10.46299/ISG.2023.MONO.ECON.1.3.3. URL: https://isg-konf.com/ methods-of-improving-the-economy-tourism-and-management/ *(Адаптивний підхід у системі управління та маркетингових досліджень суб'єктів підприємництва у сільському господарстві)*.

80. Kravchenko S., Malik M., Shpykuliak O., Malik L. Supporting the development of family farming in war time conditions. *Scientific directions of research in educational activity:* collection of works. Osaka : Japan, 2023. p. 54-56. URL : https://www.isg-konf.com/uk/scientific-directions-of-research-in-educational-activity/

81. Kravchenko S., Malik M., Shpykuliak O., Malik L. Supporting the development of family farming in wartime conditions. *Scientific directions of research in educational activity:* collection of works. 2023. Osaka: Japan, p. 54-56. URL: https://www.isg-konf.com/uk/scientific-directions-of-research-in-educational-activity/ *(Підтримка розвитку сімейних фермерських господарств в умовах воєнного часу).*

82. Landlord. URL: https://www.landlord.ua/news/oon-oholoshuie-pochatok-desiatylittia-simein2022ykh-fermerskykh-hospodarstv/.

83. Agroportal. Official web-site. URL: https://agroportal.ua/ news/finansy/n.d

84. Landlord. URL: https://www.landlord.ua/news/oon-oholoshuie-pochatok-desiatylittia-simein2022ykh-fermerskykh-hospodarstv/.

85. Ukrinforv. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/ 3564881-mali-agrovirobniki-mozut-podati-zaavku-na-dopomogu-vid-es-ak-ce-zrobiti.html. n.d.

86. Kurkul. URL: https://www.kurkul.com/news/19722-v-ukrayini-zbilshitsya-kilkist-simeynih-molochnih-ferm-dumka.